Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
2
суббота
№ 126 (14326)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Партияның XXII Тыва область конференциязының дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырдыышкын бажыңынга партияның XXII Тыва область конференциязы болуп эрткен.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын, мандат комиссиязын делегаттар соңгаан.

Конференцияга даразында хүн айтырыгларын киирген:

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында.
2. СЭКП ТК-ның составынга кандидатуралар талазы-биле саналдар дугайында.
3. СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны соңгууру.

«Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында» илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткел талазы-биле санал берген делегаттар: СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу **Н. С. Карьянова**, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозта партком секретары **С. И. Самбый-оол**, «Тыва сугмелиорация» каттыжыышкынында № 5 АКМК-ның бригадири **В. В. Наволокин**, Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири **М. Б. Давик**, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, эртем доктору **В. И. Лебедев**, Өвүр районнуң Солчур ортумак школазының башкызы **З. Б. Донгак**, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары **Ю. К. Губарев**, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта партком секретары **М. Ш. Куулар**, Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң хойжузу **Ч. Л. Ынаалай**, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу **А. Б. Содунам**, Кызылдың № 2 школазының башкызы **Н. А. Мистрюкова**, Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозта тудуг мастери **А. С. Донгак**, Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы **К. Л. Лапчаа**, Хову-Аксы ортумак школазының башкызы **Н. К. Монгуш**, Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Т. Д. Чечек-оол**, Сүт-Хөл район эмнелгезиниң кол эмчизи **О. Ш. Ондар**.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң талазы-биле конференция резолюцияларны хүлээп алган.

Илеткелчи — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи **В. М. Евтешин** конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

СЭКП ТК-ның составынче партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинни сүмелээр деп шиитпирни конференция хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгууруның чурумунуң дугайында партия обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило** таныштырган.

Ооң соонда СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгууруунче кирген. Шилилгелиг чажыт бадылаашкынның түңнелинде, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга хөй бадылаашкынны алган даразында коммунистер соңгуткан: Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Партияның область конференциязындан болгаш партияның Кызыл хоорай организациязының чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының даңзызын съездиге даразында составтыг кылдыр киирерин конференция шиитпирлээн:

В. Г. Вальков, М. Б. Давик, Т. Д. Чечек-оол, Г. Ч. Ширшин.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң сектор эргелекчизи **М. П. Чемоданов** конференцияның ажылынга киришкен.

Партияның XXII область конференциязы ооң-биле ажылын дооскан.

ПАРТИЯНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ КҮЖҮН — ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Партияның XXII область конференциязынга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер!

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларының хемчээлдери болгаш чаа чүүлдери партияның үндезин чаартылгазын негеп турар. Авторитар — бюрократчы системадан шиитпирлиг чарлыышкын, гуманныг, демократтыг социализмче, ажыктыг экономикаже, эрге-хоойлулуг күрүнеже, совет федерацияны чаартырынче, чонга амыдыралдың чогумчалыг байдалдарын тургузарынче угланыышкын ооң үндезини болуп турар. Бо байдалдарда партия чедип алган чүүлдерин шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелээр, политиктиг перспективаны тодаргай билир, ниитилелдиң бүгү кадык күштерин каттыштырар болгаш мөөңнээр, харын-даа массалар-биле бодунуң ажылының стилинде болгаш методтарында хөй-ле чүүлдерни өскертир ужурлуг. Партияның эң чугула документилери — Платформаның болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдери ону барымдаалап тургустунган. Ол документилер партияның келир үезинге, бүгү ниитилелге тодаралыкчы ужур-дузалыг болур.

Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң чугаалажыышкыны болуп турар. Бисте оларны партия эге организацияларынга, партияның хоорай болгаш район конференцияларынга, массалыг информация чепсектеринге чугаалашкан. Коммунистерниң хөй кезии ол документилерни деткиир деп саналдааннар.

Партия комитеттеринче, солуннар редакцияларынче, радио болгаш телевидениеже хөй санныг саналдар, бодалдар келген. Оларның авторлары — коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер, ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар, хоочуннар болгаш аныяктар. Олар Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдерин үнелевишаан, боттарының саналдарын болгаш сүмелерин кииргеннер. Оларның шуптузун өөренип көрген болгаш дыка хөйүн бо илеткелде киирген. Чамдык коммунистер болгаш партия организациялары боттарының саналдарын СЭКП Төп Комитединче дорт чорутканнар.

Бөгүн бис бо конференцияга Платформа болгаш Устав төлевилелдерин чугаалажыр, кирген саналдарны болгаш сүмелерни тулгаштырар ужурлуг бис.

Съезд мурнунуң документилериниң эң чугула болгаш принципиалдыг чүүлдеринге болгаш бистиң оларга хамаарылгавыска элээн тодаргай доктаарын чөпшээреп көрүңер.

Хамыктың мурнунда дискуссияларның дыка хөй киржикчилери СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде ниитилел хөгжүлдезиниң коммунистиг перспективазы чогумчалыг тодараттынмааның, амгы үениң революсчу чорудулгазының болгаш ооң социал баазазының хөгжүлдезиниң, Барыын Европа чурттарында болуп турар өскерилгелерниң байдалдарының анализин кылбааның, а ол ышкаш партияның болгаш чурттуң амгы үедеги хөгжүлдезинге, эде тургустунуушкун чорудулгазынга, ылангыя шилчилгелиг үе-чадада таарымча чок чүүлдерниң чылдагааннарынга эртемге үндезилеттинген үнелел чогун эскерип турар. Шилчилгелиг ол үениң характеристиказының чогундан кайын, кайнаар шилчип турарывыс эки билдинмейн турар.

Программалыг документилерде партияның характериниң болгаш утка-шынарының, ооң идей-организастыг үндезининиң дугайында, социалистиг ниитилелге СЭКП-ниң туружунуң болгаш ролюнуң дугайында принципиалдыг, үндезин айтырыгларга харыылар чаны эвес деп, республиканың коммунистери чөптүг-биле айтып турар деп бодап турар бис.

Коммунистиг болгаш социал-демократтыг партияларның, бистиң эвилелчилеривистиң болгаш бистиң политиктиг удурланыкчыларывыстың үндезин ылгалдарын документилерде киирбээн деп шүгүмчүлеп турар коммунистерни дыка шын деп билип турар бис.

Ооң-биле холбаштыр Платформаның ол кезээн четпейн турар анализтер, формулировкалар болгаш характеристикалар-биле доддурар, ол чорук коммунистерниң ажылының партияга болгаш массаларга идеология ажылын организастаарының принципиалдыг үндезини, амгы болгаш келир үеде политиктиг угланыышкыннарның системазы апаар дээн саналдарны деткивейн барып болбас.

Партияның хөделиишкиннериниң тодаргай программазын Платформаның ийиги кезээнге мөөңнээри болгаш партия организациязы бүрүзү анаа бодунуң туружун улам көскү тодарадып алыры-биле ооң хөгжүлдезиниң үе-чадаларын аңгылаары ажыктыг хире.

Партия чаартынмышаан болгаш эде тургустунмушаан, чаңгыс-даа алырдан хоорулбас, ниитилелге чүгле бодунуң программалыг эгис сорулгазын сүмелээр, ол дээш агитастаар эвес, харын-даа эде тургустуунушкунну боттуу-биле бурунгаарладыр, кижилерниң амыдыралын экижидери-биле делгем оруктуу ажылдар дээш массаларга болгаш Советтерге ажылдаар дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

Сөөлгү үеде төптен ажыл-херектиң байдалын экижидер дээн аңгы-аңгы хөй-ле аазаашкыннар дыңналып турар, херек кырында ол хемчеглер бүрүну-биле боттанмайн турар деп, хуралдарга болгаш конференцияларга чөптүг-биле хомудап турар коммунистерни деткиири күзенчиг. Чурттуң аргаларын, хамыктың мурнунда улус ажыл-агыйының эрги адырлар структуразын эде тургузарынга бүгү эртем болгаш эртем-техниктиг, боттуг күчүлерден, күүсеттинмейн турар аазаашкыннардан чонну аңгы-аңгы кезектерниң социал могап туруушкунун катап-катап ханы сайгарары чугула. Платформаның идеяларының болгаш чүүлдерниң херек кырында боттаныышкынны эрге-чагырга дээш, миллионнарның угаан-медерелинге салдар чедирер дээш хөй партиялыг демиселдиң байдалдарында болур дээрзин барымдаалаары эргежок чугула.

«Ажыктыг план-рынок экономиказы дээш» деп кезээ коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң улуг сонуургалын болдурган. Ол билдингир. Чүге дээрге экономика чоннуң бүгү кезектериниң үндезин эрге-ажыктарын дорт хаара тудуп турар, ооң кризизи ниитизи-биле эде тургустуунушкунуң чорудулгазын согугга таварыштырар.

Шынап-ла, кандыг-даа партияның практиктиг ажыл-чорудулгазының өзээ болза ооң социал-экономиктиг политиказы болур, ынчангаш дыка хөй коммунистер Платформаны чугаалажып турар үеде экономиктиг реформаны шиитпирлиг улам ханыладырының, чылыган айтырыгларны шиитпирлээриниң дугайында айтырыгны чидиг-биле тургузуп турар.

Бо таварылгада коммунистер экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринден партия чайгаар үнмес ужурлуг деп онзалап демдеглеп турар. Партияның бо адырга ажыл-чорудулгазының кол утка-шынары болза, социал-экономиктиг хөгжүлдеге партийжи салдарның туружун, стилин болгаш методтарын үндезини-биле эде тургузары болур. Мында кол чүүл — хөгжүлдениң кол угланыышкыннарын өөренип көөрү болгаш тодарадыры, удурткукчу коммунистерниң харысалгазын күштелдирери, ажылчы чоннар коллективтеринге көскү ажыл, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну быжыглаары болгаш өске-даа чүүлдер болур.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң үшкү сессиязынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. И. Рыжковтуң «Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартынар рынок экономиказынче шилчиириниң концепциязының дугайында» илеткелиниң дугайында билир силер. Ол темага хамаарыштыр чоокта чаа ССРЭ-ниң Президентизи эш М. С. Горбачев Төп телевидение дамчыштыр чүве база чугаалаан.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге — амыдыралдың бодунуң негеп келгени хемчеглер болур. Бистер база рынок харылзааларын шиңгээдип алырынга саадаашкын чок белеткенир, бүгү чүүлдерни бодаар, санаар ужурлуг бис.

Бо чиик эвес үе-чадада республиканың чонунуң, ылаңгыя материалдыг байдалы элээн кошкак кижилерниң социал камгалалынга бар акша-хереңгини ажыглаар ужурлуг бис.

Бистер, чурттуң өске девискээрлеринде дег, чонунуң хереглел барааннарының үүрмектеп садар күрүне өртектерин бүгү чонга чугаалажып көөр кылдыр үндүрери эргежок чугула деп санап турар бис.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сөөлгү чылдардагы байдалын бо илеткелге ылаптыг сайгарар сорулга салдынмайн турар. Ону бо чылдың күзүнүнде болур партияның отчёт-соңгулдалыг область конференциязынга кылыр. Ынчалза-даа улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын, ооң кол-кол көргүзүглерин сагындырары эргежок чугула.

Экономика адырларында ниитизи-биле бодунуң чарыгдалын боду дуглаарының болгаш бот-акшаланыышкынның угланыышкыны аддынган, экономиктиг методтар — бот-орулга-чарылга, керээ болгаш аренда харылзааларын шиңгээттинип, каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң аразында бот-боттарынга ажыктыг харылзаалар тургустунуп турар. Бүдүрүлгениң чаа-чаа технологияларынче сонуургал коллективтерде тывылган, бо талазы-биле чамдык базымнар база кылдынгылаан.

Үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү 1985 чылдаазынга деңнээрге, эрткен чылын 29 хуу көвүдээн. Мында продукцияның чылда ортумак немей өзүлдези эрткен беш чылдаазындан 2,2 катап бедик болган.

Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли дөрт чыл дургузунда, он бирги беш чылдың ол үезинге деңнээрге, 16 хуу өскен. Малды болгаш кушту, сүттү, дүктү, тарааны садып алыр талазы-биле дөрт чылдарның планнары күүсеттинген. Аъш-чем продуктуларын кижи санынга онааштыр ажыглап турары элээн көвүдээн.

Капитал тудугнуң хемчээли өзүп турар. Дөрт чыл дургузунда 879 млн. рубль капитал салыышкыннар шиңгээдип алдынган, азы эрткен беш чылдың ол үезинге деңнээрге 1,7 катап хөй. Улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында көскү чедиишкиннер бар.

Ооң-биле чергелештир республиканың экономиказында чидиг айтырыглар бар. Чурттуң улус ажыл-агый комплекизинде нарын болгаш берге чүүлдер республиканың экономиказынга база салдарны чедирип турар. Аңаа боттарывыстың четпестеривисти болгаш чедир кылбайн турар чүүлдеривисти база немээр херек. Орулгалыг ажылдың ажыктыг оруктарын кошкак дилеп турар, дыка хөй курлавырларны болгаш аргаларны хаара тутпаан, азырадыкчы хөөнүң оожум чайладып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити эргелериниң дугайында», «ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг кол харылзааларының дугайында» хоойлуларны хүлээп алганын билир силер. Олар партияның XXVIII съездизинге ТК-ның Платформазының төлевилелинде кирген чүүлдер-биле капсырлажып турар. Оларда кирген кол принциптер — экономиктиг бот-тускайлаң чорукче эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның шимчээшкининиң быжыглаары.

Ооң үндезини — ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу ёзугаар эргезинде кирген: республиканың черин, бойдус курлавырларын, эт-хереңгизин эдилээр, ажыглаар, баш билир, республиканың күрүне эргелел башкарылга органын тургузар болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр эргелеринден аңгы бүгү ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээр бүрүн эргелери болур.

Республиканың экономиктиг бот-тускайлаң чорууниче шилчиирде бистер быжыг баазаны тургузар, экономиктиг чаа харылзааларны: аренданы болгаш ажылчы чонунуң бот-эргелелинге үндезилеттинген бүдүрүлге кооперативтеринден, өнчүнүң өске-даа хевирлеринден эгелээш, күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш оларның ажылдакчыларының киржилгези-биле янзы-бүрү ассоциацияларга, каттыжыышкыннарга чедир шиитпирлиг-биле шиңгээдир херек. Өнчү харылзааларын ханы эде тургуспас болза, республиканың экономиказы хөгжүлдениң ажыктыг оруунче кирип шыдавас.

Ийикде, улус ажыл-агыйының структуразын өөренири эргежок чугула апарганда, ону эде тургузары, ажыы эвээш, карылгалыг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр экономиктиг болгаш организастыг хемчеглерни боттандылары; оларны чонуң хереглел барааннарын бүдүреринче угландырары, башкартынар рынокту хевирлээринге байдалдарны тургузары чугула. А амдыызында барааннар бүдүрүлгезиниң хемчээлин дарый улгаттырар сорулгалыг чаа ажыл-агый механизми чогумчалыг түңнелдерни бербейн турар болгаш садып алыкчыларның эрге-ажыктары-биле бүдүрүлгениң эрге-ажыктарын каттыштырып шыдавайн турар. Чаа ажыл-агый механизминиң чамдык күш-ажылчы коллективтерниң экономиктиг негелделерин хамыкты мурнай хандырар дээн угланыышкыны хөй кезинде чиик өртектиг, ол хирезинде кижилерге эргежок чугула продукцияны болгаш ажылдарны соксатааш, хөй акша ажылдап алыр дээн чүткүлдү тывылдырган. Шалың төлевирин өстүргени күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле чамдыкта дүүшпейн турар. Чижээ, 1989 чылда үлетпүрге айда ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези 8,7 хуу болган, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2,3-ле хуу өскен. Бо чылдың бирги кварталында ол ийи көргүзүглерниң аразында карышкак 7 хуу чеде берген.

Рынокту болгаш акша саарылгазын чогумчударының программазын республикада төлевилээн. Барааннар бүдүрерин көскүзү-биле көвүдедир апаар. 1995 чылда бис оларның хемчээлин 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Ол дээрге 1985 чылдаазындан 2,5 катап хөй болуру ол. Ону чедип алыр төлээде, бүдүрүлге күүдүлерин, турар черлериин экиглээр, продукцияның материал чарыгдаарын эвээжедир, чиг эътти болгаш материалдарны камныг ажыглаар, ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартыр база техника-биле немей чепсеглээр, ажылдаар кижилер бар көдээ черлерге оларның бараан бүдүрер салбырларын ажыдар, кооперативтерни, күш-ажылдың бажынга кылыр хевирлерин организастаары чугула.

Рынокту бараан-биле долдурарынга чиик, тус чер база аъш-чем үлетпүрүн мурнады хөгжүдерин ужур-дузалыг кылдыр көөр. Маңаа улуг илегелди хой болгаш өшкү дүгүн баштай ажылдап кылырының база ооң трикотаж пөс чүңүн, дааараар-трикотаж болгаш аргаан кылыгларны кылып үндүрер бөлүк бүдүрүлгелерни тургузарынга. Кызылдың даараныгла фабриказын, алгы заводун алгыдып база чаартып турган продукция бүдүрерин көвүдедиринге, а ол ышкаш чаа мебель комбинадының болгаш калбак хереглел барааннарын бүдүрер өске-даа бүдүрүлгелерниң, цехтериниң туттунарынга салып турар бис.

Барааннарының, ылаңгыя ур үеде ажыглаар чүүлдерниң, бүгү-ниити чедишпезиниң байдалында оларны кымның-даа эрге-ажыктарын кызамдывайн чөптүг-биле үлээриниң механизмин тывар, хажыдыышкыннар, чижек садыг кылыр чоруктар-биле илепкейлиг демиселди чорудар ужурлуг бис.

Төлевирлиг ачы-дузаның хемчээлин калбартыры — акша саарылгазын чогумчударының чугула негелделериниң бирээзи. Республиканың чонунуң санга алдынган чарыгдалдарында оларның үлүү 8 хуу ажып турар. Ачы-дуза адырын хөгжүдериниң программазы бар, ону чайгылыш чок боттандырар, бо чугула херекке бүгү бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тудар херек.

Сан-хөөнү кадыкшыдарынга дээштиг рольду чонну акша-хереңгилерин хаара тударының аргаларын калбартыры (бедиткен хуулар-биле ажаалга кассаларынга, облигацияларга, акцияларга салыышкыннар, чуртталга шөлүн садары, ур ажыглалдың чүүлдери дээш авансылаар төлелгелер) болгаш акша орулгаларының өзүлдезин күрүнениң таарыштырып башкарары ойнаар ужурлуг.

Адак сөөлүнде, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга план болгаш керээ сагылга-чурумун бүгү хемчээл-биле бедидери, чогуур чурумну хандырары эргежок чугула.

Кижилерге төлептиг амыдыралды болгаш күш-ажылды хандырарынга онзагай черни чуртталга бажыңнарын, кадык камгалал, культура объектилерин, школаларны, школа назынны четпес уругларга албан черлерин тударын калбартыры ээлеп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Депутаттар бөлүктериниң болгаш национал-девискээр тургузугларының төлээлекчилеринден тургустунган чөпшээрежилге комиссиязы (ооң составында 200 хире депутат бар) РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга болгаш үш оралакчызынга соңгудар кандидатураларны эрткен хүннерде шилип алгаш, ук кандидатураларны май 31-де болган хуралга киирип келген.

Ынчаарга республиканың Үндезин Хоойлузунда Дээди Советтиң Даргазы чүгле бир оралакчылыг турар деп айыткан чүве болганда, РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелерни база киирер деп санал тургустунуп келген.

Ындыг байдал болгаш хуралдың бүдүүзүнде хүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының тургусканы парлалга конференциязы хуралдың ажылынга элээн салдарны чедирген. Бир дугаарында Хабаровск крайдан депутат И. В. Галушко сөс алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының болгаш даштыкыда аян-чорук кылып чоруп турар ССРЭ Президентизиниң солушкан медеглелдери болгаш Съездиниң ажылында боор турар чамдык чүүлдер мени сөс ап, чүве чугаалаарынче албадады деп, ол саналының эгезинде чугаалаан. Б. Н. Ельцинни «Демократтыг Россия» дээр блок эрге-чагырганга чедирип келген болгаш ук бөлүкке хамааржып турар депутаттар элээн артык эргелерлиг апарган деп бодал чамдык депутаттарда тургустунуп келген. Ындыг үзел-бодалда барымдаа чок, бир эвес ол уламчылаар болза, Съездиниң ажылынга багай салдарны чедирип болур. Б. Н. Ельцин дээш депутаттарның 50 ажыг хуузу, ооң иштинде коммунистер, аграржылар, хамаарышпас бот-тускайлаң бөлүктерниң төлээлекчилери бадылаашкынын берген. Республиканың чугула албан-дужаалдарынга кандидатуралар шилип ап турган үеде Дээди Советтиң Даргазы бот-боттарының санал-оналдарын барымдаалап көөр, күштерни каттыштырар дээн күзелин көргүскен. Ындыг болзажок, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бодунуң талалакчыларын колдады кичирип алыр дээш Б. Н. Ельцинниң элээн чүткүүшкүнү кылганы мени кайгатты деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы чугула айтырыглар болгаш республиканың хөгжүлдезиниң угланыышкынының талазы-биле Дээди Советтен, Съездиден чөпшээрел албайн, а чамдык таварылгада бүгү чон-биле дугуржуп албайн, янзы-бүрү медеглелдер кылып болбас ужурлуг. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң удуртукчулары чон-биле сүмележип, бот-боттарының аразынга дугуржуп тургаш ажылдаар ужурлуг деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Бо темага хамаарыштыр Е. А. Амбарцумов болгаш өске-даа депутаттар санал бээрге, Б. Н. Ельцин чамдык айтырыгларга харыыны бергеш, бо теманы уламчылап сайгарбазын дилээн.

Хуралдың даргазы чөпшээрежилге комиссиязының өмүнээзинден РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга саналдаттынган кандидатураларны адаан. Ол албан-дужаалга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатиповту, Башкир АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, «Башагропромсоюзтуң» даргазы И. А. Габитовту, Татар АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Р. С. Мукамадиевти, Хакасияның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы В. Н. Штыгашевти комиссия саналдап киирген.

Кандидаттар боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. А. И. Габитов РСФСР-ниң мурнунда ийи үеле туруп турар айтырыгларга доктаагаш, бодунуң кандидатуразын дүжүрген.

Ооң соонда Съезд РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны чугаалажып эгелээн. Ол албан-дужаалга Кемерово областа эмчилер билиин бедидер институттуң кафедра эргелекчизи Б. А. Денисенкону, «Марс» эртем-шинчилел институдунуң юризи В. А. Домнинаны, ССРЭ-ниң Планнаашкын талазы-биле күрүне комитединиң чанында эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи Т. И. Корягинаны саналдап киирген.

Элээн хөй депутаттар санал бергеш, комиссияның киирип келген саналында «Демократтыг Россияның» талалакчылары көвүдей берген-дир дээш, өске кандидатураларны саналдап немээрге, Съезд ону хүлээп албаан.

Дарганың арткан ийи оралакчызының албан-дужаалдарынга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаевти, Кабардин-Балкарның университединиң кафедра эргелекчизи А. К. Мингитаевти, СЭКП Ханты-Мансы округ комитединиң бирги секретары В. А. Чупиловту, Соңгу-Осетияның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы Доевти, Москва университединиң кафедра эргелекчизи С. М. Шухрайны, Ленинград облкүүскомунуң даргазы Ю. Ф. Яровту саналдап киирген.

Кежээки хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының болгаш оралакчыларының соңгулдазы болган. Саналга комиссиязының даргазы Ю. С. Сидоренко депшиттирген бүгү он үш кандидатураның аттарын бюллетеньнерде киирген деп дыңнаткан. Депутаттар Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга чажыт бадылаашкынны кылган. Бадылаашкынның түңнелдерин даразында хүннүң эртенги хуралынга дыңнаар деп дугурушкаш, депутаттар өске айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Рынок экономиказынче шилчиир дугайында эвилел чазаның саналдап киирген программазынга хамаарыштыр Съездиниң бээр деп турар медеглелиниң төлевилелин, Москва хоорайга болгаш ол областа барааннарны паспорт барымдаалап садар дугайында Моссоветтиң хүлээп алган шиитпирин чугаалашкан болгаш депутат негелделериниң дугайында дыңнадыгларны дыңнаан.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш оралакчыларын соңгаан чажыт бадылаашкынның түңнелин июнь 1-де болган эртенги хуралга саналга комиссиязының даргазы дыңнаткан.

Дарганың бирги оралакчызының албан-дужаалынга кирген үш кандидатураның чаңгызы-даа чогуур санның бадылаашкынны албаан. Эң хөй санны алган Р. Г. Абдулатипов биле В. Н. Штыгашевтиң кандидатураларын катап бадылаашкынга киирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы албан-дужаалга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаев соңгуткан. Арткан ийи оралакчының албан-дужаалы ам дээрезинде хостуг арткан.

(СЭТА).

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты болгаш «Маадыр ие» орденин тыпсыры болза:

ТЫВА АССР-ден:

Бичемей Лидия Очуровна — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны, Тожу район.

Мортуй-оол Тамара Севековна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны, Кызыл район.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың май 23.

Кызылчыларның кичээнгейинге

СЭКП Кызыл хооркому хоорайның чурттакчыларын республиканың болгаш хоорайның эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчулары-биле корум-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазының база кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле ужуражыышкынче чалап тур.

Ужуражыышкын бо чылдың июнь 4-те 17 шакта Политиктиг чырдыышкын бажыңынга болур.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң уланчызы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа ёзугаар 1990 чылга чедир 890 муң дөрбелчин метр шөлдүг бажыңнарны тудар ужурлуг бис, а дөрт чыл иштинде 668 муң дөрбелчин метрин дужааган. 1989 чылда 1985 чылдаазындан 80 хуу хөй чуртталга бажыңнарын туткан. Ынчалза-даа ол ам-даа эвээш. Бо чылын 200 муң дөрбелчин метрден эвээш эвести тудар апаар. Чуртталга бажыңнарын тударынга төпчүткен күрүне капсалыышкыннарындан ангыда күш-ажылчы коллективтерниң база чоннуң бодунуң акша-хөреңгизин көвүдеди кииридирер апаар, маңаа чээлилерни, тудуг материалдарын ангылап бээр ажылды чорудар. Хөреңгилерни болгаш курлавырларны быдарадыр чорукка удур хемчеглерни алыр, ведомствонуң болгаш тус чериниң кызыы эрге-ажыктарын бодаар чоруктарны болдурбас херек. Чуртталга бажыңнарын, уруглар яслилерин болгаш садтарын тударынга шыңгыы контрольду тургузары-биле чергелештир, оларны хуваап турда социал чөптүг чоруктуң принциптерин ыяк сагыырынга база ындыг контроль турар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның Платформазында аъш-чем айтырыын эң-не чидиг айтырыг деп айыткан. Чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын көскүзү-биле экижидер төлээде, хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ниити секторунуң ажыктыын бедидери, экономиктиг чаа харылзааларны шиңгээдири, өнчүнүң болгаш ажыл-агый чорударының хөй янзы хевирлиг болуру дээш улуг ажылды чорудар апаар. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйларының улуг курлавырларын ажыглаар, тараачын (арат) ажыл-агыйларын организастаарынга бүгү хемчээл-биле дузалаар, аренданы, керээниң, кооперацияның янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдер. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның дузалал көдээ ажыл-агыйларын калбартыр.

Чонну аъш-чем продуктулары-биле идегелдиг хандырар дээш, ону республика иштинге бүдүрериниң аргалары-биле колдады шиитпирлээри-биле агроүлетпүр комплекизиниң эртем хандырылгазының программазын ажылдап кылган. Ында көрдүнгенин ёзугаар 1995 чылга чедир ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге тараа бүдүрерин 220 муң тонна, эътти — 52 муң, сүттү — 95 муң, картофельди — 50 муң, ногааларны 21 муң тонна, чуургаларны 80 млн. чедир бүдүрерин көрген.

Аъш-чем айтырыын чедиишкинниг шиитпирлээрде көдээниң социал эде чаартылгазының талазы-биле ажылды күштелдирери эргежок чугула.

Көдээде бичии уругларның дең кезии амгы үеде школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге турар аргазы чок болуп турар. Малчыннарның 700 өг-бүлези чылды өттүр өглерде чурттавышаан. Ниити энергия четкизинге хойжулар турлагларының 40 хуузун кошпаан.

Көдээниң социал эде чаартылгазының ажылдап кылдынган программазын ёзугаар 1991—1995 чылдарда социал адырга капитал салыышкыннарының чылда ортумак хемчээлдерин 1990 чылда планнаанындан 63 хуу көвүдедирин көрген. Беш чылда совхозтарга 7700 квартираны тудар, 8390 олуттуг школаларны база школа назыны четпээн уругларның 5210 орунуг албан черлерин, 3550 олуттуг 12 клубту, 10 спортзалды, 27 медицина албан черлерин, суурларга 13 база малчыннарга 1328 чунар-бажыңнарны болгаш өске-даа объектилерни ыяап-ла ажыглалга кирер ужурлуг бис. Ажыл-агыйлар иштинге кадыг шывыглыг оруктарны тудар, хойжулар турлагларын электрижидер, көдээ суурларны телефончударын калбартыр, хөй программалыг телевидение база радиодамчыдылга-биле хаара тудар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Партия күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын, ниитилелдиң чүден-даа мурнай дузаламчызын база деткимчезин хереглеп турар чоннуң социал бөлүктериниң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалаар деп Платформаның төлевилелинде айтып турар.

Бистиң республикада болза ол дээрге — чоннуң дең кезиинден хөйү болуп турар херээженнерниң, хөй уруг-дарыглыг 6 муң ажыг өг-бүлелерниң болгаш 10 муң хире бот иелерниң күш-ажылының база амыдыралының чидиг айтырыглары болуп турар. Ол дээрге дайынныг болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң, өскүстерниң социал камгалалдыг чоруунуң айтырыглары-дыр. Ниити күрүне хемчеглери-биле чергелештир оларга дуза көргүзериниң өске-даа аргаларын дилеп тывары, тус чер бюджединиң, ол ышкаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилериниң күзели-биле чаңгыс удааның пособиелерин үндүрери, буянныг дуза хемчеглерни дарый-дарый чорудары эргежок чугула. Чааскаан арткан хамаатыларны болгаш инвалидтерни социал хандырылгага алырының янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдериниң, инвалидтерниң кадыын катап тургузар эмнээшкинни база социал күш-ажыл талазы-биле чадыгарын экижидерниң талазы-биле хемчеглерни алыр.

Кысказы-биле чугаалаарга кижизиг чорук болгаш эки буян деп билиишкиннин тодаргай утка-шынарлыг болдурар апаар бис. Ынчаарга ону бис чүгле бир эвес коммунист бүрүзү, ажыл-ишчи бүрүзү хүннүң эң чугула социал сорулгаларын шиитпирлээриниң кол-ла аргазы болза экономиканы, ооң ажыктыын улам-на немей өстүрери болур деп чүвени медереп билгеш, шиитпирлеп шыдаар бис. Херек кырында чок курлавырларны база кежиктерни эде хуваарының дугайында оон-моон дыңналып турар демагог негелделер азы кенен идегелдер хөй чүве ышкажыл, олар ажыл-херекке дуза болбас, айтырыгларны шиитпирлевес. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, ажыл-херекке хамаарылганы өскертир херек. Ам бо үеде республиканың улус ажыл-агыйында харысалга чок, салгаа чорук нептерээн, күүседикчи сагылга-чурум кедергей багай. Бүдүрүлгениң салбыр бүрүзүнге корум-чурумну тургузар, бүгү-ле деңнелдерге сагылга-чурумну быжыглаар херек.

Көрүнер даан, чүү болуп турар-дыр. Эрткен чылын ажыл шагының бүдүрүкчүлүг эвес чидирии үлетпүрге 29, тудугга 19 хуу өскен бооп турар. Оон иштинде прогулдан чидириглер ол-ла черлерге 27 болгаш 8 хуу өскен-дир. Ажыл шагының чидириглериниң уржуундан 1,6 млн. рубль үлетпүр продукциязын чедир албаан, 1,3 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбаан. Ажылды организастаарын шиитпирлии-биле экижидери, чидириглерни көскүзү-биле кызырары, ажыл шагын чидирерин соксадыры эргежок чугула.

Эштер! СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чугаалажып көрүп турар үеде коммунистер, хуралдар болгаш дискуссиялар киржикчилери амгы байдалдарда партияның идеология ажылын улам экижидериниң талазы-биле хөй саналдарны киирген. Платформаның «СЭКП, марксизм-ленинизмниң принциптерин үндезин кылгаш, бодунуң политиказын болгаш программада айыткан сорулгаларын пропагандалавышаан, социализмниң кижизиг, буянныг, үнелиг чүүлдерин нептередип, эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын боттандырары дээш суртаалдавышаан, массалар ортузунга идей-политиктиг ажылды чорудар» дээн чүүлүн деткээн. Ооң-биле кады ниитилел хөгжүлдезиниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылырынче партияның төп органнары кичээнгейни сөөлгү үеде кошкатканы база демдеглээн, ында билдинмес болган будалчак чүүлдер хөй.

Бо чылдың апрель 23-24-те СЭКП ТК-га болган хуралга мынчаар демдеглээн: «Социализм дугайында үзел-бодал колдуунда өскерлип турар. Айтырыг хөй кезиинде мынчаар тургустунуп турар — демократтыг, гуманныг принциптерге чаартынган социализм турар, азы социализм шуут турбас». Ол хире үндезин айтырыг талазы-биле ындыг шыңгыы медеглелге улаштыр социализм турар бе азы турбас бе деп айтырыг чогум чүл ол дээрзиниң дугайында тода тайылбыр чок болганынга мырыңай элдепсинип турар бис. Социализм бодунуң утказы-биле алырга чаңгыс аай чүүл-дүр, бир эвес ол эртемге үндезилеңген, ылап шын социализм болза, ол бодунуң шинчизиниң болгаш утка-шынарының талазы-биле чүгле гуманныг, демократтыг болур дээрзин бодаар херек.

Партия организацияларының идеологтуг, масса-политиктиг ажылын көскүзү-биле идепкейжидериниң, марксизм-ленинизмниң, социалистиг интернационализмниң идеяларын, угаан-бодал база мөзү-шынар үнелиг чүүлдерин пропагандалаарын амгызындан чүткүлдүг болгаш тода сорулгалыг чорударының эргежок чугулазының дугайын коммунистер бир эп-сеткилдиг саналдааннар. Улус өөредилгезиниң, культураның болгаш эртемниң хөгжүлдезинде четпестер дугайын, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаарының чугулазының дугайын база демдеглээн.

Хөй-хөй партия комитеттери болгаш парторганизациялар идеология ажылын, оон хевирлерин болгаш методтарын ам-даа кончуг шүшпен эде тургузуп турарын чугаалаар апаар. Олар оожум шимчениp, дүрген өскерлип турар ниитилел-политиктиг байдалды чедир барымдаалап көрбейн турар.

Масса-политиктиг ажылдың дээштиин кудуладып турар кол факторларының бирээзи болза, ооң боттуг амыдыралдан хоорулчаа, хөй-ниитиниң санал-бодалының бүгү-ле хөй янзылыын, чоннуң янзы-бүрү бөлүктериниң сеткил-хөөнүн база негелде-хереглелдерин идеология активиниң чедир билбейн турары болур-дур деп, коммунистер демдеглээн. Бистиң идеология талазы-биле четпестеривистиң болгаш частырыгларывыстың чылдагааны болза чамдык партия организацияларының багай болуушкуннары болгаш четпестерин чидиг кылдыр көрбейн турарында, оларны чайладыр талазы-биле алган хемчеглерни кижилерге чогуур үезинде дыңнатпайн турарында, улусту хөлзедип турар дыка хөй айтырыгларның харыы чок артып турарында. Үргүлчү улус чоннуң аразынга, ханызынга турар, кижилер-биле доктаамал харылзажыр, чугаалажыр, оларны дыңнап билир болгаш билип алыр, оларның хүн бүрү негелделерин база сонуургалдарын хандырар дугайында сагыш салыр — идеология ажылдакчыларынга болгаш активке бөгүндеги негелде ындыг.

Чуртта националдар аразында харылзааларның чидигленгениниң байдалдарында Платформа төлевилелиниң «Чаа федерацияже» деп бөлүүнге коммунистерниң улуг сонуургалы билдингир. Ында амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының кол угланыышкыннары айыттынган, националдар аразының харылзааларын чогумчудар талазы-биле программа тодараттынган.

Республикада күш-ажылчы коллективтерниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң, чурттакчылыг черлерниң хөй кезиинде партия организациялары бо чугула айтырыгже кичээнгейни угландырып, ажылчы чоннуң, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир республикада националдар аразының харылзааларында тыптып келген айтырыгларны көрүп, билип турар бис, оларны ажып эртер дээш күштү-даа, үени-даа харамнанып болбас.

Партия, совет, ажыл-агый болгаш хөй-ниити организациялары бүгү социал-экономиктиг, политиктиг, идеологтуг болгаш кадр талазы-биле ажылынга нацияларның база биче улустарның төлээлекчилериниң эрге-ажыктарын чедир хандырарын өөренип көрбес. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң, СЭКП-ниң «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформазының айтыышкыннарын багай билир болдур, национал харылзааларда күзенчиг эвес байдалдар ында тыптып келгилеп турар. Удуртукчу кадрларның чамдыызы бо айтырыгның чугулазын, чидиин база оваарымчалыг болурун бодавайн турары харааданчыг.

Хову-Аксынга чоокт. болган болуушкун бистиң шуптувусту дүвүреткен. Ниитиниң корум-чурумун көзүлдүр-ле үрээни-биле, аныяктар бөлүүнүң хулиган болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлгедиглери-биле чергелештир мында националдар аразының кадык эвес харылзаазын тывылдырып турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны көрбейн барып болбас бис. «Тыва кобальт» комбинаттың удуртулгазынга, парткомга болгаш улус депутаттарының суур Совединиң күүскомунга чурттакчы чоннуң чамдык кезээниң сеткили ханмааның үндезининге социал утка-шынарлыг чылдагааннар, эң ылангыя чуртталга бажыңнарын, ховар барааннарны хуваарда, ажылга хүлээп алырда социал чөптүг эвес чоруктуң фактылары бар бооп турар. Маңаа кадрларны хуваап тургузарда оваарымчалыг эвес чорукту, аныяктарны күш-ажылга киирерде, комбинаттың кол-кол цехтеринге ажылчыннарны белеткээринде сандарангай чорукту немеп болур. Комбинаттың удуртулгазының массалардан хоорулчаа, кижилер-биле, эң ылангыя аныяктар-биле парткомнуң кошкак кижизидилге ажылы, ниитиниң чогуур корум-чурумун тургузар талазы-биле милиция салбырының болгаш хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң чылыш чок чоруу — хоойлужудулганы үрээриниң боттуг чылдагааннары ол-дур. Националисчи болгаш шовинисчи чугааларга, янзы-бүрү уткалыг дамчыыр чугааларга база нүгүл-хоптарга аңгы-аңгы национал улустарның аразында бүзүрел чок, хүндүткел чок хамаарылгаларга чемиш болу бээр чүүлдерге өй-шаанда болгаш чогуур үнелелди база ойтур шавыышкынны бербейн тургаанын демдеглээр апаар. СЭКП обкомунуң бюрозу Хову-Аксы суурга болган таарымча чок фактыларга политиктиг үнелелди бо чоокку хүннерде берип, партия, совет, ажыл-агый болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртур ажылдакчыларының шыңгыы четпестерин болгаш частырыгларын айыткан. Оларга партийжи харысалганы онааган. Шак ындыг чорук моон соңгаар болбазын дээш олар чогуур түңнелдерни кылып, болган таварылгадан өөредиглиг чүүлдү үндүрери эргежок чугула. Удуртукчу чамдык ажылдакчыларның шүшпең болгаш шын эвес хөделиишкиннери, олар боттарының эрге-дужаалын өскээр ажыглаары ажылчы чоннуң килеңин хайныктырып, аңгы-аңгы национал кижилерниң бот-боттарының аразында шын харылзааларны хевирлээринге багай салдарны чедирип турарын тодазы-биле чугаалаар апаар. «Азас» заповедникте корум-чурумну тургузары кайы хире үр шөйлүп келгенин, Тожу районга төтчеглекчилер кайы хире шөлээн, дээрбечи ёзу-биле чаннап келгенин сактып көрээлиңерем. Бойдусту камгалаарының орнунга « ону ядарадырынга идепкейлиг-биле дузалап келген «Тыва аңныыр-тывыш» каттыжыышкынының удуртукчузу Н. И. Сованың үүлгедиглеринге кижи килеңневес аргажок. Аңаа шыңгыы харысалга онаарын партия организациязынга дааскан. Министрлер Чөвүлели ол каттыжыышкынның ажылын дарый чугаалажып көөр боор деп бодай-дыр мен. Удуртукчу М. К. Доржукайның турамык чоруун долгандыр чугаа-соот намдавайн турар.

Националдар аразының харылзааларынга хамаарылгалыг кандыг-даа херекке чөптүг, оваарымчалыг болгаш улуг харысалгалыг болур ужурлуг дээрзин барымдаалаар ужурлуг бис. Партия организацияларының, бистиң бүгү кадрларывыстың эң чугула сорулгазы чүл дээрге, улустарның найыралын быжыглаарынга, аңгы-аңгы национал улустарның аразынга бүзүрежилгени база хүндүткелди бадыткап доктаадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Национализмниң болгаш шовинизмниң кандыг-даа илерээшкиннери-биле шиитпирлиг демиселди чорудары, оларга совет хоойлуларның күжүн, хөй-ниитиниң сагыш-бодалын идепкейлиг удур тургузары эргежок чугула.

Аныяктар дугайында онзагай сагыш салыр ужурлуг бис.

Эде тургустунуушкуннуң ам чурттап эртип турарывыс эргилделиг үе-чадазы аныяктар айтырыгларын шиитпирлээринге бистен чаа-чаа аргаларны негеп турар дээрзин медереп билип турар бис. Оларның өөредилгезиниң, профессионал белеткелиниң, ажылга кирериниң база социал чаа байдалга таарыжылгазының идея, мөзү-шынар талазы-биле быжыгарының болгаш политиктиг угланыышкынының айтырыглары бирги чергелиг ужур-уткалыг апарган.

Аныяк кижилерниң амыдыралынче ханызы-биле сиңнигер, оларның сонуургалдарынга болгаш негелделеринге сагыш човаачал база кичээнгейлиг болур, үргүлчү аралажыр, республиканың, хоорайларның, районнарның амыдыралында амгы шиитпирлээр айтырыгларының болгаш бергелериниң, чуртта болуп турар болуушкуннарның дугайында тайылбырлап дыңнадыр ужурлуг бис. Аныяктар-биле ажылга комсомолдуң ролюн бедидер херек, дорту-биле чугаалаарга, ооң ролю дыка-ла кудулаан болдур ийин. ВЛКСМ обкомунда, хоорkомунда, райкомнарында, комсомол организацияларында ажылдап турар коммунистерниң идепкейин болгаш харысалгазын бедидеринче улуг кичээнгейни партия комитеттери салыр ужурлуг.

Сургуул болгаш студент аныяктарның өөредилгезинге, чуртталгазынга, дыштанылгазынга чогуур байдалдарның чок болуп турары чидиг айтырыг болуп артпышаан. Студентилерниң чартык кезиинден хөйү ниити чуртталга бажыңнарында чурттаар чер-биле хандыртынмаан. Өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг студентилерниң саны көвүдеп турар, а школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде уруун тургузар арга барык чок. Студентилерниң чемненилгезин организастаанында болгаш кадыкшылын быжыглаарында шыңгыы четпестер бар.

Сургуулдарның болгаш студентилерниң социал-амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле Дээди Советтиң, Министрлер Чөвүлелиниң, Күрпланның коммунист удуртукчулары он үшкү беш чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планын чогаадып тургузуп тура, студентилерге өг-бүлелерниң ниити чуртталга бажыңнарын, школа назыны четпээннерниң албан черлерин тударын, столоваяларның база буфеттерниң амгы баазаларын эде кылырын, эргежок чугула дерилгелер-биле оларны хандырарын, шак бо чугула сорулгаларны боттандырарынга аныяктарның боттарын ыяап-ла кириштирерин баш удур көөр херек.

Аныяктарны ажылга кирериниң айтырыгларын улам чугулалап шиитпирлээр ужурлуг бис. Кайы-бир тодаргай айтырыгны шиитпирлээрде хөй-ле таарымча чок чүүлдер, баш мунгаш байдалдар туруп келир, мында колдуунда харылзаштырылганың эргежок чугула системазы ам-даа чок бооп турар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш Д. С. Монгуш чүгле аныяктар хереэ-биле ажылдаар дээрзин билир болгай силер, ол ам аныяктар хереэниң талазы-биле Дээди Советтиң доктаамал комиссиязы-биле, өске-даа органнар-биле сырый холбаалыг ажылдап тургаш, бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээрин холга алыр херек. Аныяктарны кижизидери-биле бир дөмей, оларны ажылга киирерин бүгү-ле партия, күрүне, ажыл-агый, хөй-ниити организациялары, бистиң бүгү кадрларывыс шиитпирлээр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедир чорук онза чидигленген болгаш улуг дүвүрелди болдуруп турар. 1988 чылда турганындан 1989 чылда бүгү-ле хевирлер талазы-биле 36,6 хуу өскен. Бо чылын байдал база-ла экиживейн турар. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннери Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарда эң-не хөй болуп уламчылап турар. Кем-херек үүлгедикчилери болгаш хулиганнар Кызыл хоорайда, дыка хөй чурттакчылыг черлерде чурттакчы чонну терроржу ёзу-биле аажылап, оруктарга автомашиналарга халдап, үптээшкиннерни кылып турар. Чамдык таварылгаларда тус черниң эрге-чагыргаларының, эрге-хоойлу камгалал органнарының, хөй-ниитиниң суларгай, ылбай чоруун ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедикчилери кажар арга-биле таарыштынып ап турарын көрүп турар бис.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин баш удур болдурбас болгаш соксадыр талазы-биле республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының болгаш хөй-ниитиниң, Иштики херектер министерствозунуң, прокуратураның, Юстиция министерствозунуң, Дээди Судунуң, оларның чер-черде салбырларының ажылының деңнели куду болуп артпышаан.

Кем-херек үүлгедииниче улуг хемчээлдиг, чер бүрүзүнге шавар халдаашкын чорудары, ону ажып эртер дээш чогумчалыг демиселди күштелдирери негеттинип турар. Корум-чурумдан база сагылга-чурумдан, совет хоойлуларны шыңгыы сагыырындан, хамаатылар хүлээлгелерин күүседиринден демократия чарылбас, кады дээрзин кижилерге угаадырын болгаш негээрин ажылдың төвүнге тургузар ужурлуг. Моон соңгаар кара туразында чаңнаар чорукка шыдажып хоржок бис. Ындыг чоруктар ам дыка хөй черлерде илереп турар. Бо талазы-биле онзагай шыңгыы негелделерни эрге-хоойлу камгалал органнарынга, ылаңгыя Иштики херектер министерствозунга, ооң чер-черде органнарынга салыр апаар. Олар Конституцияга удур хөделиишкиннерни шиитпирлиг үзе шавар, кем-херек үүлгедиинге чүткүлдүг удур туржур, ниитиниң корум-чурумун болгаш хоойлужудулганы быжыглаарынга ажыктыг хемчеглерни алыр, хамаатыларның амызын, төлептиг чоруун, күрүнениң эрге-ажыктарын идегелдиг камгалаар ужурлуг. Спекуляция-биле садыгның чурумнарын үрээри база арагалаашкын, арага хайындырары, алкоголизм, наркомания-биле оларның хайы-биле тыптыр аар, онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирери-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни боттандырар херек. Хоойлуларны кижи бүрүзүнүң сагыырын хандырары — хүн бүрүнүң эң чугула сорулгазы.

Эштер, Советтер болза чоннуң тура-соруун чайгылыш чокка илередир, чер-черде бүгү эрге-чагырганы боттарының холунда мөөннеп алган, шынап-ла, бүрүн эрге-чагыргалыг органнар болур ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан болгай.

Партия органнарын боттарынга хамаарышпас хүлээлгелерден хостаар чорук, бис билип турарывыска, Советтерниң соңгуткан депутат корпузунуң инициативазындан, билиинден болгаш тодаргай ажылындан улуу-биле хамааржыр. Моон-биле холбаштыр эрткен соңгулда кампаниязының түңнелдериниң талазы-биле чамдык бодалдарны чугаалаарын чөпшээреп көрүнер. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары массаның өзүп турар политиктиг идепкейин бадыткап көргүскенин хамыктың мурнунда айтыр херек. Ынчалза-даа четпестер чокка база болуп эртпээн.

Хамыктың мурнунда партияның чамдык комитеттери, оларның адаккы партия звенолары соңгулда кампаниязы чоруп турда, эң ылангыя оон эге чадазында чорудуунга партийжи салдарның ыяк тода бодамчалыг механизми чок болганы илдең. Соңгулдаларның түңнелдеринден алырга чамдыктарының политиктиг алыс бодаары четпес удуртукчулар дыка хөй таварылгада боттары кордакчылар апарганындан, хамыктың мурнунда ооң ужурундан, улус депутаттарының кандидаттарының аразынга ажылчыннарны, херээженнерни, аныяктарны төлептиг депшидер арганы партия организациялары чаңчыкпааны чаа байдалда тып шыдаваан.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде политика-массалыг ажыл партияның область организациязының соңгулда мурнунда политиктиг платформазын тайылбырлаар болгаш пропагандалаар талазы-биле четпес болган.

Соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулар тус черниң эрге-ажыын илередир чорук, национал аайы-биле чамдык бөлүктерге ангыланыр чорук илереп көзүлгүлээнин бөгүн тода чугаалаар апаар бис. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларга, парлалгага, радиога, телевидениеге депутаттарга чамдык кандидаттарның ажыглап тургулааны, соңгулда мурнунуң демиселин чорударының «методтары» соңгукчуларның чигзиниишкинин болгаш чөптүг килеңнээшкинин болдурган. Үзүк-соксаал чок, харысалга чок аазаашкыннар, партияны база ооң удуртукчу органнарын болгаш ажылдакчыларын үндезин чокка хөөредип шүгүмчүлээри, бот-боттарын дорамчылаары, меге чагааларны, парлалгага хөй чүүлдерни ажыглаары, чагырган улузун агитаторлар кылдыр шын эвес кириштирери, кижилер-биле ойнап туруп бээри — бо бүгү чүүлдер турган болгаш соңгукчуларга багай салдарны чедирип, оон эрткеш, республикада ниити мораль-политиктиг байдалга дедир салдарлыг болган деп болур мен. Ол дээрге факт-тыр. Түңнел чаңгыс — улуг-даа, бичии-даа удуртукчулар ниити херекти, кижилерни аңгылаштырып, оспаксырадырынга эвес, а республиканың чурттакчы чонун каттыштырарының эрге-ажыынга чогуур түңнелдерни бодунга үндүрер, чоннуң мурнунга бедик харысалганы медереп билир ужурлуг.

Соңгулдалар эрткен, бо хүнде Советтерде профессионал деңнелиниң, хөй-ниити-политиктиг ажылының дүржулгазының, аажы-чаңының болгаш тодаргай боттуг ажылдаар күзелиниң талазы-биле аңгы-аңгы кижилер соңгуткулаан. Ам ажылдаар херек. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын «чаалап алыр» дээш эвес, а ажыл-херек, соңгукчуларның чагыгларын болгаш хереглелдерин хандырарынга, чогаадыкчы чаякчы чорук дээш бергелерни ажып эртер, хөй талалыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээр дээш ажылдаар херек. Оларның аразында — кем-херек үүлгедиини дазылындан чок кылыры туруп турар. Ам дээрезинде мында шимчээн чүве чок. Харын-даа партия, оон ажылдакчылары кайдал, чүнү көрүп турар чүвел дээн чижектиг айтырыглар катап дыңналып тур. Ам партия органнары инициатива бербес, Советтерниң, оларның ажылдакчыларының ажылын кызар-кыяр болгаш кызыгаарлаар дээн хереэ чок. Черле ынчаш, ындыг чүве турбаан болгаш турбас-даа ужурлуг. Советтер, оларның активтери болгаш ажылдакчылары боттарын боттуг ажыл-херекке көргүзер ужурлуг, оларның бергилээни аазаашкыннары дээш, элээн үе эрткенде ажылчы чон олардан айтыра бээр деп бодай-дыр мен, ол дугайын уттуп болбас.

Эштер!

Платформаның төлевилелинде СЭКП-ни бот-башкарылыр ниитилел-политиктиг организация, чаңгыс эп-сеткилдиглерниң—коммунистерниң эки тура эвилели деп тодараткан. Бистиң партиявыс ажылчын ангыының, бүгү-ле ажылчы чоннуң авангарды болур болгаш бодунуң ажылын ленинчи идей-организастыг принциптерге, оларның чогаадыкчы хөгжүлдезинге база ажыглалынга үндезилеп тургузар ужурлуг деп бүзүреп турар бис.

Бо удаада ооң авангардчы ролюнуң кол утказы чүл дээрге, ооң бодунга таарышпас хүлээлгелерден адырылгаш, теорияны, ажылдың программазын чогаадып кылырынга, организакчы болгаш кижизидикчи ажылга, партияның кадр политиказын боттандырарынче, ниитилелди чаартырының оруктарынга ооң сырый каттыжылгазының сорулгаларын шиитпирлээринче бодунуң күжениишкиннерин мөөннээр арганы алыр апаар.

Партияны эде тургузар талазы-биле Платформаның төлевилелинде айыткан принципиалдыг чүүлдерни СЭКП Уставының төлевилелинде деңгереңгейи-биле тайылбырлап киирген.

Съезд мурнунуң документилеринде демократтыг централизмниң принциптерин чаартырының дугайында, партияның иштики амыдыралының ёзулуг демократчыдылгазынче шилчииириниң дугайында айтырыгны чөптүг тургузуп турар. Коммунистер ниитизи-биле ону деткивишаан, ооң-биле кады кол чүүл: быжыг сагылга-чурум, айтырыгларны калбак демократтыг чугаалашканының соонда хөделиишкиннерниң чаңгыс аай чоруу, ажылга коллегиалдыг чорук хевээр артары дээш сагышсырап турар. Демократтыг централизмниң принциптери СЭКП Уставынга ленинчи билиишкин-биле хевээр артар ужурлуг деп, ханы бүзүреп турар бис.

Партияны эде тургузарының эң кол идеязы, а ол дээрге, партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаары-дыр, партияның эге организацияларының эргелерин калбартырын көрүп турар. СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырынга партияның адаккы звеноларының, коммунистерниң салдары өзер ужурлуг. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыр болгаш кежигүн болурун соксадыр талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр эргени партияның эге организацияларынга дамчыдып бээр деп, Устав төлевилелинде бижээн. Партия кежигүнүнүң эргезин, оон партийжи болгаш хамааты идепкейиниң магадылалын улам тода айыткан. Партиядан эки тура-биле үнүп чоруурунуң дугайында чаа чүүлдү киирип турар. Партияның чамдык, эң ылангыя «Тиилелге», «Х Улуг хурал», «Тере-Хөл» совхозтарда, организациялары ол чүүлге удур саналдаан.

Дискуссияның киржикчилеринге партияга кежигүн дугайында кезек улуг сонуургалды болдурган. Бис 80 ажыг саналдарны алган бис. Чижээ, коммунистер — Мөңгүн-Тайгадан Ш. И. Намы, М. Б. Салчак, Тожудан А. Д. Колев, Каа-Хемден А. Т. Слюсарева, Чөөн-Хемчиктен В. П. Пирлей, Таңдыдан Х. Ш. Ховалыг олар төлевилелде бижээни ышкаш, ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзү эвес, а чүгле эң төлептиглер СЭКП кежигүнү бооп болур деп санап турар. Таңдының партия организациязы, «Чаа орук» совхозтуң партия эге организациязы Устав төлевилелиниң I кезээниң дөрткү параграфынга: «СЭКП-ниң составындан эки туразы-биле үнүп чорааннарны партияга катап хүлээп албас» деп домакты немээр херек деп санап турарлар. ДОСААФ обкомунуң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының партия эге организациялары, коммунистер — Улуг-Хемден Н. . М. Очур-оол, Т. М. Баир, Таңдыдан А. Ю. Парилов, Чөөн-Хемчиктен К-М. Б. Сегленмей, Өвүрден Л. Ч. Монгуш олар партияга кирип турарларга кандидат стажты артырары эргежок чугула деп санап турарлар. Бо болгаш өске-даа саналдарны бөгүн чугаалажып болур деп бодай-дыр мен.

Партийжи массаларның ролюн бедидерин, партияның иштики харылзааларының бүгү талалыг демократчыдылгазын Уставтың төлевилелинде партияда удуртукчу органнарны соңгуурунуң чаа механизми-биле быжыглап киирип турар. Ол дээрге, шилилделиг чорук, адаккы организацияларның коммунистери кандидатураларны депшидери болгаш удуртукчу органнарны база конференцияларга, съездилерге делегаттарны соңгууурунга оларның шуут киржилгези-дир. Республиканың коммунистери Устав төлевилелиниң ол чүүлүн деткип турар.

Партия организацияларының секретарьларының чөвүлелдерин, партия клубтарын, дискуссия төптерин болгаш партийжи ажылдың өске-даа хевирлерин тургузуп база ажылдап-даа болурун Устав төлевилелинде быжыглаан, ону чон деткип турар. Ооң-биле кады сагылга-чурумну үреп, партияны ылбай болгаш башкартынмас кылып турар идейлиг айтыышкыннарлыг болгаш хөделиишкиннерлиг фракциялардан Устав СЭКП-ни идегелдиг камгалаар ужурлуг.

Платформа биле Уставтың төлевилелдеринде СЭКП райкомнарының болгаш хоорком-

(Уланчызы 3-кү арында).

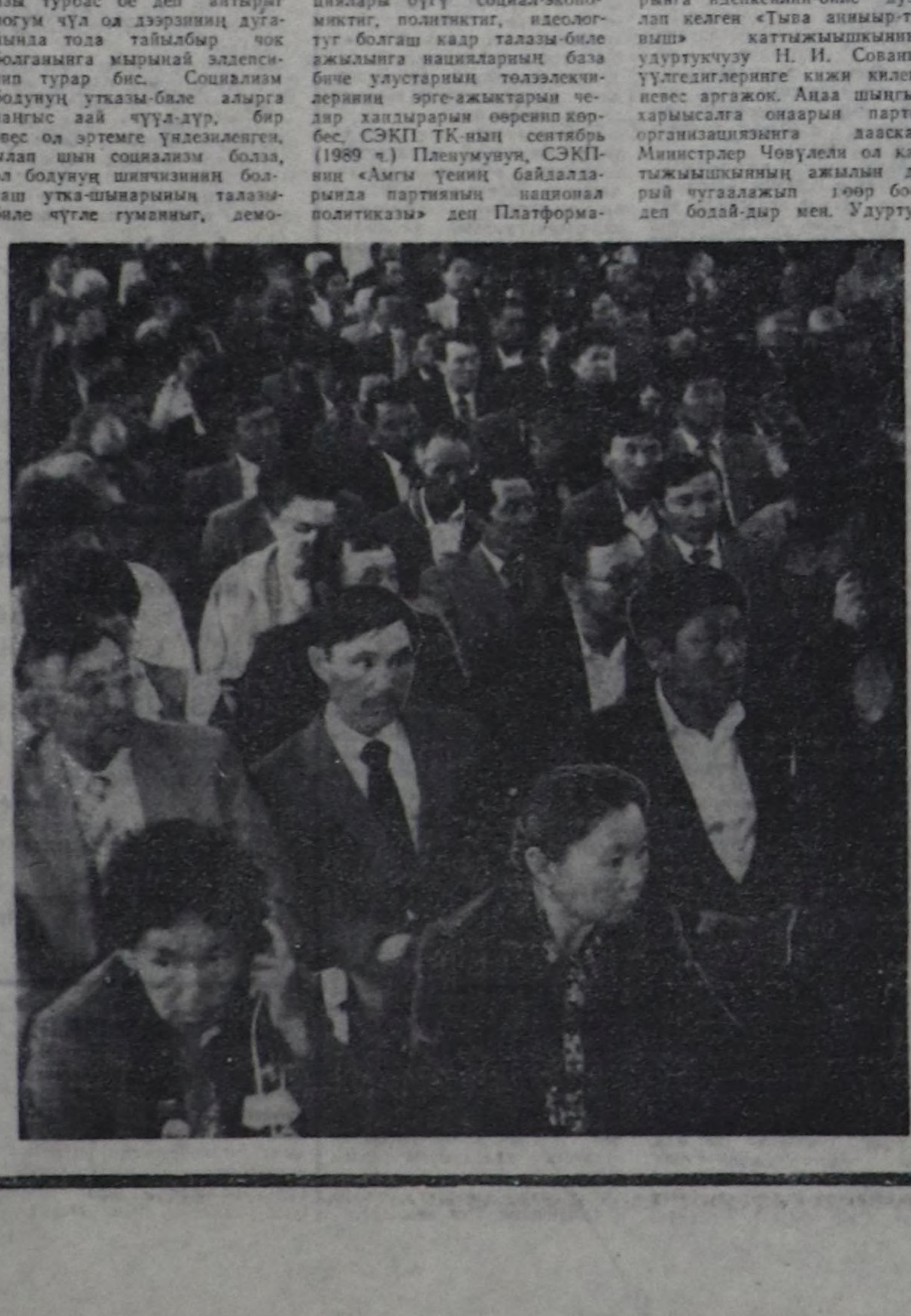

ЧУРУКТАРДА: конференцияның ажылының үезинде.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

нарының ролюн бедидерин көрүп турар. Ол база шын. Олар партия эге организацияларын каттыштырып турар даянгыыш звенолар болуп артар ужурлуг. Бөгүн ол звеноларның ажылынга шимчээшкин болгаш шудургу чорук, оларның күштелдирер болгаш каттыштырар ролю кажангызындан-даа артык херек. Шак бо мындыг бодал-биле алырга, райкомнарны, хоорkомнарны дүжүрер деп дыңналгылаан чамдык саналдарны таарышпас деп санаар херек.

«Партияның организастыг тургузуу» деп III кезектиң талазы-биле чамдык тодаргай саналдарны коммунистер чугаалагылаан. Бис бодап көөрүвүске, Уставтың төлевилелиниң үшкү кезээниң 17-ги параграфын СЭКП болунуң структуразынга ол ышкаш республикаларның (АССР-лерниң) партия организацияларлыг болур деп немээрин саналдап турар коммунистерниң — Эрзинден К. А. Мон, С. С. Дамдын-Сюрюн, Мөңгүн-Тайгадан С. Б. Донгак, Бай-Тайгадан Р. Ч. Хертек оларның саналдарын кичээнгейлиг көөр болза эки. Коммунистер — Сүт-Хөлден Д. К. Монгуш, Мөңгүн-Тайгадан В. Д. Ондар, Таңдыдан Н. З. Барадулин, Эрзинден Д. С. Хорлуу 18-ки параграфка — коммунистерниң ажылдап азы чурттап турар чериниң аайы-биле олар 3 эвес, а бештен эвээш эвес турда партия эге организацияларын тургузуп болур деп саналды киргеннер.

ТК-ның секретарьлары баштааны СЭКП ТК-ның болунуң харылаар айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр эргени берген доктаамал комиссияларны тургузар дугайында Устав төлевилелиниң чүүлү-биле чөпшээрежип болур деп бодаардыр мен.

Партияның съездизинге соңгудар ужурлуг СЭКП-ниң Даргазының болгаш оон оралакчыларының албан-дужаалын партияга тургузар, а ол ышкаш амгы турар Политбюрону ТК-ның Президиуму-биле солуур дугайында айтырыгны бис улам ханызы-биле өөренип көөр ужурлуг бис. Удурланышкак саналдар база бар. Чамдыктар болза ону кылыр, а өскелери — маңаа чүнү-даа солувас дижирлер. Бис бодап көөрүвүске, Политбюрону база СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының албан-дужаалын ленинчи чаңчылдар ёзугаар арттырганы дээре.

Партия съездизиниң документилеринде быжыглаттынган Контроль-Ревизия Комиссияларының дугайында дүрүм партияны быжыглаарынга дуза болур. Комиссия дугайында Дүрүмнүң төлевилелинден көөрге, ол болза СЭКП-ниң Уставын коммунистерниң күүседирин, партияның иштики амыдыралының нормаларын сагыырын, бюджеттиң күүселдезин, болунуң бүрүн эргелериниң өске-даа айтырыгларын контрольдаар апаар.

Устав төлевилели партия бюджединиң тургустунарының база чарыгдаарының практиказын элээн өскертирин саналдап турарын чугаалаар апаар. Дадывырның 50 хире хуузун партия организацияларының эргезинге арттырарын көрүп турар. Устав төлевилелиниң бо кезээниң талазы-биле бис 30 ажыг янзы-бүрү саналдарны алган бис. Партияның чамдык организациялары дадывырның 80 хире хуузун арттырып алырын саналдап турар. Ол эргени электен-не боттандырып эгелей бээрин оралдашкан элээн каш парторганизациялар ам безин бар. Шак ындыг фактыларны СЭКП Кызыл хоорkому бюрога чугаалашканы шын деп бодай-дыр мен. Дадывырларны эң-не шын үндезиниг ажыглаарынга база бадылаар бюджетке дүүштүр секретарьлар чөвүлелиниң киржилгези-биле эде хуваарда оларны партия комитеттеринге мөөңнеп чыып алыр херек деп, дыка хөй коммунистер, чамдык парторганизациялар санап турар.

Амгы тургустунган байдалда партияның область организациязының бюджединиң орулгалыг кезээ, партияның кежигүн дадывырлары болгаш өске-даа орулгалар чүгле 19 хуу азы 1,2 млн. рубль, СЭКП-ниң бюджединден дотация 5,1 млн рубль азы 81 хуу болуп турарын республиканың коммунистери, кандыг-бир шиитпирни хүлээп алырының мурнунда, билген турар ужурлуг. Эге организацияларга партия дадывырының 50 чедир хуузун арттырар апаар болза, боттарын чүгле үш комитет: Кызыл хоорайның база «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарының парткомнары өскээртен дуза чокка хандырып болур. Бо чорук акша-хөреңгилериниң эде хуваалдазы чокка болдунмас дээр ин херечилеп турар-дыр. Моон соңгаар-даа бис партия органнарының структуразын чурумчударының, чарыгдалдарны кызыдарының, партия ажыл-агыйын чөптүг чорударының, орулгаларны көвүдедириниң иемелде үнер дөстерин тыварының дугайында болаар апаарывыс чайлаш чок.

Партия аппарадының дугайында. Бо конференцияга белеткелдиң үезинде чамдык партия организацияларынга аппараттың тургузуун эде көөр талазы-биле янзы-бүрү саналдар, бодалдарны илередип турган. Айтырыгны ынчаар тургузары партияның харылаар ажылының, оон хевириниң болгаш стилиниң өскерлип турар байдалдарында черле чөптүг. Бо херекке, өске кандыг-даа херекке дег, эмин эрттир ол-бөже чайгылары ажык чок деп чугаалаары эргежок чугула деп санап турар бис. Партияга аппарат эргежок чугула, ол дугайын Платформа төлевилелинде тодаргай чугаалаан. Аппарат өй-тавында, ажылын билир, белик бүдүрүкчүлүг болур деп чүве билдингир. Партия органнарының болгаш оон аппарадының тургузуун өскертир эргени партияның область, край организацияларынга бээри көрдүнген. Коммунистерниң санал-оналдарын өөренип көргеш, бис партияның XXVIII съездизиниң соонда бо айтырыг талазы-биле боттарывыстың саналдарывысты киирер бис.

Платформа төлевилелинде партия парлалгазының дугайын база чугаалаан. Партия болунуң ажылының ажык-чарлыын херек кырында боттандырып турар болгаш ындыг болуруn бүгү күрүне база хөй-нийти организацияларындан чедип ап турар. Ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери партийжи журналистерден, парлалга органнарындан ажылдың чаа, улам бедик деңнелин, медерел билген харысалгалыын болгаш шынның негээр.

Солуннар редакцияларының, телерадиокүркомитеттиң коллективтериниң ажылында эки талалыг өскерилгелер бар. Массалыг информацияның чепсектери республика амыдыралының аңгы-аңгы адырларының чугула айтырыгларын көдүрүп, четпестерни дидими-биле сойгалап, айтырыгларны чидиг-биле тургузуп турар апарган. Ол эки-дир.

Ооң-биле кады боттуг эге-үндезин чок, чедир сайгарып көрдүнмээн, хынаттынмаан сан-түңнерлиг, кызыы түңнелдерлиг материалдарның парлаттынып, дамчыттынып турарынга партия организациялары, дыка хөй коммунистер дүвүрелин илередип турар. Солуннарның, радио база телевидение коллективтериниң коммунист удуртукчулары, партия организациялары, бүгү журналистер мындыг чүүлдерни эде тургустунуушкунунуң ниити хереэ дээш парлалганың дээштиниң бедидериниң эрге-ажыынга ажып эртер боор деп бодал бар. СЭКП обкому эфирни болгаш парлалганы республиканың амыдыралының ол-бо айтырыгларының талазы-биле болунуң принципиалдыг туружун тайылбырлаарынга, а херек апарганда ол дээш туржуурунга четпес ажыглап турарын айтыр апаар. Амгы үеде, эде тургустунуушкунунуң чаа үе-чадазында партийжи парлалганың, оон политиктиг чырыдыкчы болгаш органзакчы ролюнуң чаа шынары биске эргежок чугула.

Чамдык коммунистер партия комитеттери биле журналистерниң аразында хамаарылгаларда «айтырыгларны» тып ап, солуннарны СЭКП обкомунуң болгаш райкомнарның контролюндан уштурун саналдап турар-дыр. Бир эвес чогум шыны-биле алыр болза, айтырыг ында эвес боор. А чүгле кайы-кайызының-даа партийжи бедик харысалгалыы болгаш эде тургустунуушкунунуң хереэн бурунгаарладырынга сонуургалдыы, амыдыралды ханы билири, аңаа шын уг-шигин тывары, бүгү-ле чүүлдерге шынныы херек. Съезд мурнунуң документилеринде көрдүнүп турары дег, солуннар редакторларын, редколлегияларын база бооп болгу дег, партия комитеттериниң пленумнарынга бадылаары оларның эрге-хүлээлгелерин чогуур деңнелге көдүрер, а ол ышкаш, оон мурнундаазы дег, соңгулдалыг партия комитеттериниң мурнунга отчёттуг болурун, комитеттерниң кырынга турбазын бадыткаар деп чүвеге бүзүреп турар бис.

Бөгүнде хуралдарда, пленумнарда, конференцияларда Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында айтырыгны долу хемчээлге көдүрүп турар. Ол херек бе? Оон программазы, эрге-хүлээлгези кандыгыл деп айтырыгларны салып турар. Бис Россияның Коммунистиг партиязын тургузары дээш үнүвүстү калып турар бис. Бо айтырыг талазы-биле конференцияның делегаттары санал бээрин дилеп тур мен. Россия Федерациязының коммунистери чурттуң амыдыралының бо харысалгалыг үезинде олар СЭКП-ниң хүрээлеңинге кажан кезээде мурнакчы, организас болгаш идея талазы-биле сырый каттышкан отряды, оон үндезин дөзү бооп келген ындыг туружун салбас ужурлуг деп чүве чайгылыш чок болур ужурлуг.

Ниитилелдиң чаартылгазының үезинде партияда тургустунуп турар чаа байдал партияның бүгү кадр политиказын шиңгыы эде көөрүн негеп турар. Чугаа болза партияның бүгү кезектериниң, бистиң бүгү күрүне база хөй-нийти организмивистиң ажылдап шыдаар бедик шынарларын хандырып турар шак ындыг кадр ажылының системазын ажылдап кылырының дугайында бооп турар.

Амгы үеде кадр айтырыы социалистиг демократияның бүгү талалыг калбарары, ниитилел амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээриниге ажылчы чоннуң боттуг киржилгези, оларның кадрларга салдары, кадрларның ажылын контрольдаарын боттандырары-биле сырый тудуш холбаалыг бооп турары боттуг чүүл-дүр. Кижилерни өөренип көөрү, оларның шынарларын ажыл-херекке хынаары, шилилгелиг байдалда соңгулдалыг болуру база боттуг чүүл апарган.

Ынчалзажок ажы-биле чугаалаар апаар, кадрлар шилилириниң болгаш таарыштыр тургузарының механизми элээн чергелиг сулараан, бис эвээш эвес бергедээшкиннерге, чамдыкта шуут болган чүүлдерни чүгле демдеглээр ужурга таваржып турар бис. Шак ындыг механизмни съезд мурнунуң документилеринде төлевилеп киирбээн. СЭКП ТК амгы байдалдарда кадр политиказының айтырыгларын ханы өөренип көөр боор деп бодай-дыр мен.

Бисте оон мурнундан быжыкан, ынчалзажок чаа угаан-бодал сиңген кадрлар-даа, чаа тыптып келген, ынчалзажок боттуг ажыл-херектерге чогуур идепкей, тодаргай хөделишкин чок кадрлар база бар. Бис ажылдакчыларның тодаргай шынарларын, оларның байдалдыг эки талазынче өскертир, кижилерни организастап шыдаар аргалыын удуртулга болдурар ужурлуг бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның болунуң эде тургустунуушкунунуң байдалдарында кадрлар-биле ажыл — партийжи удуртулганың үндезини дөзү. Партия организациязының сайгарып турар кандыг-даа айтырыы хамыктың түңнелинде кол-кол черлерде ажылдакчылар канчаар хуваттынганыл, даскан херекке олар кандыг хамаарылгалыгыл, партияның угланыышкынын олар амыдыралга боттандырып шыдаар бе — чогум-на оортан хамааржыр.

Платформаның, СЭКП Уставының төлевилелдеринде өске-даа тодаргай саналдарны киирген. Оларны шуптузун билдингир кылдыр делегаттарга үлеп берген. СЭКП обкому шупту саналдар болгаш сүмелер өөренип көрдүнген, кичээнгейден дашкаар артпазын дээш шиңгыы хайгааралды тургускан.

Эштер! Эде тургустунуушкун—ол дээрге чүнүн-даа мурнунда практиктиг ажыл-херектер. Ол дээрге — немелде аъш-чем продуктуларын болгаш хүн бүрүнүң ажыглал барааннарын бүдүрери. Ол дээрге — чурттаглга бажыңнарының, яслилерниң база садтарының, школаларының болгаш эмнелгелериниң тудуглары. Ол дээрге — корум-чурум болгаш сагылга-чурум. Бөгүн кол чүүл — тургузукчу ажыл-иш, совет кижилерниң шуптузунуң база кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш күш-ажыл.

Бис шуптувус, республиканың коммунистери, ажылчы чоннары бо чылдың ажылының түңнелдеринден кайы хире чүве хамааржырын эки медерен билир ужурлуг бис. Чылдың бирги чартыында ажыл-херектеривис баксырай бергенин улуг дүвүрел-биле демдеглээр апаар. Улуг күженишкин, боттуг ажыл-херектер болгаш тодаргай түңнелдер херек. Бо чылдың беш айларының дургузунда үлетпүр продукциязын бүдүрери эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге 2,9 хуу кызырылган, хереглекчилер 2,1 млн. хире рубльдиң продукциязын чедир албаан. Бүдүрүлгелерниң 30 хуузу керээ ёзугаар продукция бээриниң хүлээлгезин доктаамал үзүп келген.

Бо херекке эң-не улуг «салымныыны» «Тыва кобальт» комбинаттың (850 муң руб.), бажың тудар комбинаттың (450 муң руб.), «Тыва даг-дүгү тудугнун» үлетпүр тудуг комбинадының (335 муң.), даараныглга-трикотаж фабриказының (338 муң.), Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының (515 муң руб.) коллективтери киирген. Үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталының орулга планын 465 муң рубльге чедир күүсетпээн болгаш эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, оон киирери чүгле 52 хуу болган.

Капитал тудугда ажыл саадаан. Тудугжулар коллективтери чылдың капитал салыышкыннарының 30 хире хуузун беш ай дургузунда күүседип алган. Доозулбаан тудугларның хемчээли көвүдээн. Бистиң кол-кол тудугжу салбырларывыс кереэдиг ажылдарның хемчээлин кудулаткан. «Тыва тудуг» (А. И. Остапец), «Тыва агроүлетпүр тудуг» (Г. М. Шубник), «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж тудуг» (Л. А. Лехтарников), «Тыва суг-мелиорация» (Н. А. Жоголь) планнарын үскен. Ынчаарга эң-не үш-үдүрүм чүве чүл дээрге, план күүселдези дээш демиселди удуртукчулар безин башкарбас, санавас-даа апарганнар.

Республикада чурттаглга бажыңнарын дужаары беш айларда чыл планын чүгле 15,4 хуузу болган, а оон 55 хуузун дөрткү кварталда планнаан. Школаларының, эмнелге албан черлериниң тудуунда ажыл-херек багай.

Көдээ ажыл-агыйда дыка нарын байдал тургустунуп турар. Кыштаглаашкынны аажок бергедел ашкан бис. Агаар-бойдустуң байдалы часкы хову ажылдарының бурунү-биле доозар арганы безин бербээн. Хөрзүнде өл-шык чогундан тараа биле мал чемин культураларының 40 ажыг хуузу тарыттынмайн арткан. (Оода мал чемин өстүрүп алырда, июньнуң бирги он хонуунда чаъска идегеп турар бис). Одарлар багай. Мал арган, оон продуктулуг чорук кудуу болуп артпышаан. Бо бүгү чорук чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга салдарлыг болуп турар болбайн аан, а ол дээрге кижилерниң сеткил-хөөнүнге база салдарлыг болгай. Чуртта берге байдалдарга капсырлаштыр ындыг бооп турар-дыр. Улуг бергелер бар-даа болза, кижилерни аъш-чем-биле хандырарын баксыратпазының кызып турар бис. Бис боттарывыстың курлавырларывысты болгаш аргаларывысты эки ажыглаар ужурлуг бис, а олар бар. Чурттакчы чоннан, эң ылангыя көдээден, көдээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылын садып алырының эки организастаар, хөлези ап саарар болгаш рынок садыын калбартыр херек. Бисте чүү-ле бары, ону шын хуваарынга контрольду шиңгыырадыр, мелчикти болгаш кажар, өртүг аргаларга хамык-ла орукту хаар.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерден түңнел чаңгыс. Ол чүл дээрге, шуптувус мобилизастаттынар, шупту ажылдаар-ла. Чоңга аңгы-башка чоруктан база азырадыкчы хөөнден, ажыл чокка-ла, хуузунда күш-ажылчы салыышкын чокка-ла магалыг чүүл маназарындан өске чүнү-даа бербес амгы салдынчак чорукту, чалгаа чорукту, политиктиг хоозун чулчуруушкунну соксадыр херек. Республиканың бүгү коммунистери түңнелдерни үндүрер, бергелерни ажып эртер дээш, чоннуң амыдырал деңнелин кудулатпас дээш, ажылчы чоннуң демиселин удуртуп баштаар херек. Оон-биле партияның аттары, съезд мурнунун документилеринде киргее оон ажыл-херектеринге база бодал-сагыжынга кижилерниң бүзүрелин быжыглаар ужурлуг бис.

Партия ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болур хүнүн бо чылдың июль 2 деп доктааткан. Съездиге белеткел кидин чоруп турар. Янзы-бүрү санал-бодалдарның, идеологтуг болгаш политиктиг демиселдиң чидиглеңгенниниң үезинде, СЭКП-ниң туружун быжыы-биле камгалаары, оон марксичи-ленинчи идейлиг болгаш органзастыг үндезиннерин чүй шавар дээр оралдажыышкыннарның мурнунга дедирленмес, совет ниитилелдиң авангардчы политиктиг күжүнүң дугайында ленинчи өөредигге дүүштүр аңаа чаа овур-шынарны бээри амгы үеде эң чугула сорулга ол.

Чагаалардан одуруглар

АНЫЯКТАР, ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ, «ТУРУПТУВУС»...

Аныяктар кижизидилгезинге социал айтырыгларның киржилгези аажок улуг. А оон канчаар шиитпирлеттиниң турарын маңаа чугаалап-даа канчаар, каракка илдең ышкажыл. Бөгүнгү үеде бистиң кол сорулгавыс мындыг: тоомча чок чоруктуң кежегезин сывыра соп, каржыны кээргел-биле, бодамча чок чорукту эзиг баар-биле, буянныг херектер-биле солуур үе келген. Аныяктарга хумагалыг, сагыш човаашкынныг болуп шыдаавывыстың түңнелинде, бистиң амыдыралывыста шиитпирлеп чадап турарывыс хөй-хөй айтырыгларның кырынга аныяктар айтырыы база аар чүък болуп чүдүрүлгени ол-дур.

Михаил ШУР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

* * *

Сөөлгү үеде аныяктар улуг салгалдың кижилеринге аныяктарның кижизидилге айтырынче боттарының үезинде чогуур кичээнгейни салбаанындан амгы үеде кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн дээр сагыштыг буруунu онаап турар. Ынчалза-даа шупту кижилерни чаңгыс дыргак адаанга дырзаап ажыы чок. Оларның аразында төлеп чок, аныяк-өскенге багай үлегерни көргүзүп чорууурлар чок деп чугаалап шыдавас мен. Ындыглар база кайы хөй. Ынчалза-даа чалыы назынның салым-чолу дээш чүрээниң ханызындан дүвүреп чорууур, ол дээш бүгү күжүн, энергиязын чарыгдап чорууур кижилер база бар. Ындыг биче сеткилдиг кижилер кол нургулайында эскет чок болур. Бир эвес долгандыр хынамчалыг көөр болза, бистиң аравыста ындыгларның хөйүн кайгап каар силер. Чаржынчыг чүүл каракка дораан илдигер болгаш оон хөлегезинге алыскан, көжегелеткен эки чүүлдү эскерери ындыг-ла белен эвес. Амыдыралдың терезин хандыр өөренип билири кымга-даа артык эвес болгу дег.

Эртине ЧООДУ.
Тес-Хем район.

* * *

Чажыттарым, акыларым, дуңмаларым! Экини бактан, акты карадан ылгап билиптер апарган хиревисте-ле, аныяавывыс камнавайн, бүгү-ле чаржынчыг чүүлдерге буруудаттырып чорууурувус ужуру чүл? Чүге боттарывыстың кылып турар үүлдеривисти, хөделиишкиннеривисти контрольдап шыдавас апарган бис? Чалыы сеткилдеривиске каржының үрезиннери кажан хөрзүн тып, чечектелип четтигипкени ол? Кым аңаа буруулугул?

Бистиң мурнувуста назынның узун оруу шөйлүп чоруй барган. Ону канчаар чурттап эртери бистиң боттарывыстан хамааржыр. Чүге моон дугайында бодавайн, а чүгле хүнүн бодап, «мээң соомда та үер болуп турзун, хамаан эвес» дээр хөөннүг чурттап чорууур бис? Чүге?

Елена ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

* * *

Кызыл хоорайның училищелеринге, техникумнарынга өөренип турган уруглар болгаш оолдар өөренириинге болгаш дыштанырынга, чурттаарынга таарымча чок байдалдарга таарзынып чадашкаш, чанып чедип кээп, өөредилгеде-даа, ажылда-даа чок, берге аныяктар диртекеннерниң санынга кирип турарлар.

Аныяк кижиге хамаарылгалан дыка хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин өөредилге чериниң удуртукчузу билгеи турар ужурлуг. Ол сургуулдарга училище дээрге оларның ийиги бажыңы, оон амыдыралының байдалы, чедиишкиннери чүгле оларның боттарындан хамааржыр дээрзин херек кырынга шынзыдар апаар.

Улустарның ажы-төлүнүң салым-чолу, билиг чедип алыры дээш харысалгалыг мен дээрзин утпас ужурлуг. А бистиң амыдыралывыста оранчокта ындыг эвес. «Кажып» чанып турар аныяктарның саның көвейи ортумак өөредилге черлеринде байдалдың дүвүреңчиг болуп турарын херечилеп турар-дыр.

Ш. ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык.

* * *

Бистиң эрткен үелеги төөгүвүстү бүгү талалыг сайгарар ужурлуг турган, оон чүгле хөлегелиг кара талаларын алыры сөөлгү үеде нептерээн. Чырык чер кырында чок «баштыңчыларывыстың» «бажың кованнадып» турда магалыг-ла бис.

Сталинни, Брежневти, Токаны бактаары, төөгүнүң балалчак, хөлегелиг талаларын көргүзери, парлаары болгаш чугаалаары ам болзун, бис шуут туруптувус, көөр, номчуур болгаш дыңнаар-д а хөңнүвүс чогул...»

Бичииш МОНГУШ.
Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң партком секретары.

Социал айтырыглар

ДЕПУТАТТАРЫВЫС, КАЙДА СИЛЕР?

Бис, өөм ээзи Адар-оол Монгуш-биле, ам 28 чыл дургузунда малчыннап келдивис. Бо чылын 340 хунан хой кадарып тур бис. 100 хойдан 70 хураган алыр тургаш, 71-ни доруктурдувус. Аренда керээзи-биле ажылдап турар бис.

Ырак-узакка чорууурга херегleттиниe бээр чүүлдер-ле хөй боор-дур. Айтырыглар тургустунуп келир. Кыштаавыс Алдан-Маадыр девискээри — Кужурлуг-Хову деп черде. Арендалыг болганывыста, 1969 чылда-ла туткан кажааның хөлезинин-өртээн бистен тыртып турар. Совхозувус. Ол шын бе? Ооң өртээ ам каш арткан боор чүвел?

Чайын одарлар солуп, Кежээ-Бажының делгем чайлагларынга баар бис. А черле биске автомагазин чугула херек апаар-дыр. Чогум бистиң хандырар ужурлуг автомагазинививс келбес, харын өске малчыннарда быжыглаткан Александр Ооржактыы кээр, аңаа өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур улус-тур бис. Эш кадарчывыс Удай-оол Ооржак биске дыка дузалыг. Кызымак.

Биске бараанnар келзе-даа, дагаа чуургазы, колбаса аймаан черле эккелбес-тир. Малды азырап, күрүнеге дужаап-ла чорууур, а оон эъдинден кылган аъш-чем аймаан малчыннар көрбес-тир бис чоп! Район төвүнге колбаса кылыр цех тургузар деп дыңнааш, ону-даа кордаар-дыр бис. Ында эът кыштаар чер база ажыттынган дээр. Оон-даа болза сонуургап көрзе. Хоюг чигир, от, шай дээш, хереглээр чүүлдеривис-ле хөй. Плаштар, идиктер, өгге шывар брезент, оон аңгыда аргамчы-хендир, сапыктар-даа, чүнү хереглевес дээр. Соңгулдаларга белеткел үезинде бистиң кандидаттарга депшиткен улузувусту дыңнаарга-ла малчыннарның амыдыралын экижидер-ле бис деп хүлээлге алган турдулар. «Силерниң депутадыңар чорудупту» деп барааннар сөөрткен автомагазин аалывыска кажан-на халдып келир ирги деп-даа манагзынар-дыр бис.

Ырак-узак черлерге малчыннап чорууурга, солун концерттер, кино-даа көрбес боор-дур. Солуннарны каш хонганда улуг-каралаар.

Ынчангаш хамыктың мурнунда соңгуп, бадылап алганывыс сумунуң, районнуң, республиканың-даа улус депутаттары малчыннарның амыдыралынче көрүп, деминежип тургаш, бир янзы ажылдаарын кыйгырып турар кижи-дир мен.

Сержимаа МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны.

РЕДАКЦИЯДАН: «Алдан-Маадыр» совхозтуң дирекциязы, профком бо малчыннарның чагаазында дилеглерни чүү деп көрүп турар ирги силер? Бир-тээ, солунга материал парлаттынган болганда, ында хомудалдарны, дилеглерни хамаарышкан организациязы, коллективи харылаар, хандырар ужурлуг. Ынчангаш малчынга харылап бээрин, оон бир хоолгазын бисче чорударын директордан, профком даргазындан диледивис.

Репортёр даалгаже үнүпкен

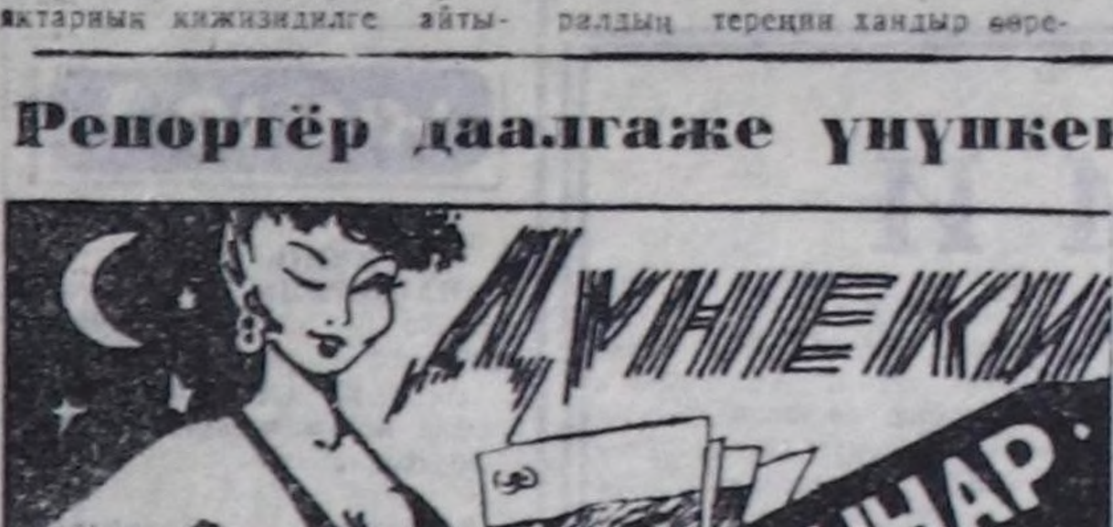

Бистиң редакцияга Тывада, ылангыя, Кызыл хоорайда аныяктарның арын-нүүрүн баксырадып чорууур «чиик» аажы-чаңныг уругларның тыптып келгениниң дугайында чагаалар кээп турар. Янзы-бүрү ужур-утка сиңирген килениээшкинниг-даа, муңгарал-биле бижиттинген ханы бодалдарлыг-даа чагаалар бар-ла.

«Энциклопедия словарын» ажыдып көөр болзувусса, ында мынча деп бижиттинген: «Проституция — амыдыраарынга херек акша-ажык тып аары-биле болунуң мага-бодун садар чорук. Капитализм үезинде проституция нептеренгейжээн. Оон социал чылдагааннары — херээженнерниң эрге чогу болгаш дең эвес чоруу, оларның ажыл төлевириниң кудузу, ажыл чок чорук... Социалистиг чурттарда проституцияның социалдыг илерээшкин апаарынга байдалдар чок» дээн.

Шак бо бүгү айтырыгларга харыны бээр дээш бистиң корреспондентивис даалгаже үнүпкен.

Оларны болчашкан черивис хоорайның ортузунда скверде бөлүк теректер адаанга сандайга олурда тып алдым. Үш уруг оон-моон эртип-дүшкен кижилерже кайганып, бир-ле кижини манагзынган олурлар. Сандайга олуруп болурунун чөпшээрелин олардан дилээш, болумну таныштырдым. Уругларның ийнзи «кудурук» эдертип эккелбээн бе, моозу» дээнзиг, чедип келгең уумче сезиктиг болгаш хынамчалыг көрүп олурлар. Бодавыже, сезик аңгы дег чүүл тыппаан хире, шуптузу менче көрнүп кээп, баштан бутка чедир шиңчилей берди. «Солундан кижи силерге ужуражыр» деп медээ дыңнааш, улгады берген кижи кээр ыйнаан деп бодадывыс, а сен барык бистиң үениң пацаны ышкажыл сен» дээш, бажының дүгүн кыскаладыр кестиргеш, дыдырартып алган, шилгедек дурт-сынныг, кыдырык карактарлыг, чуга, ягаан кылдыр будуп алган эриннерлиг, кызыл кофталыг, «банан» чүвүрлүг уруг каттырып кагды.

Шак бо «чиик аажы-чаңныг» деп адап чаңчыкканывыс («яңган» деп сөстү адап диттикпес-тир мен) кызыжактар-биле ужуражылгам шак мынчаар эгелээн. Олар-биле ужуражыр арганы, болчагга чедирген ниити дылды канчаар чедип алганымны чугаалаашдаа канчаар мен, мээң бичии чажыдым болуп артар ыйнаан. Ынчалза-даа бо бүгү амыдыралдың согур таварылгазы болбаан дээрзин айтып каайн. Кызылда мындыг кыстарның барының дугайында медээ дыңнааш, сурагланып, хөй-хөй кижилер-биле домактажыгны чоруткан түңнели хилис барбааны ол. Кыстар-биле чугааны чырыкче үндүрерин чедип алырда, «оларның менээ салган негелделерин күүседир ужурга таварышкан мен. Оларның ат-сывын, төрүттүнген черин, чүнү канчап турарын адавас деп дазаашкынны берген мен. Бир-тээ, материалга кижи бүрүзүнүң бодалын илередир болганымда, номчукчу кижи будалы бербези-биле, туралааным аттыы шилип алырын чөпшээрээрин дилээш, «чөптүг-дүр» деп харыы алдым.

Ол хүн элээн үр хөөрештивис. Изигленчип, маргыжып, бирде-бирде алгыжарынга-даа чедип турдувус, ынчалза-даа амыдыралда болуп турар бүгү-ле хөлегеленчек чүүлдерниң тыптып келириниң чылдагааннары чүдел, чүге кижи, ылангыя бүдүжүнден амыдырал бодарадыр кылдыр чаяаттынган херээжен кижи арын-нүүрүн, ат-алдарын, национал чоргааралын уттупкаш, эң-не хирлиг, бужар чүүлдерден халбактанып, туттуна бээрил деп айтырыгга төнчү харыы тыппаан ышкаш болдувус. Мен-даа, ол-даа тала бот-боттарывысты бүзүредип, тиилекчи болуп үнмедивис. Ындыг-даа бол, шынның үүрмек-даа болза үрезиннерин тыпкан ышкаш-тыр бис. Булалчак чугаалардан ниити утканы үндүрерин кызыдып көрейн. Эмин эрттир хөөктүрген, каас-кояжыттынган апаары чадап чок, ынчалза-даа чугаавыстың кол угланыышкыны ылап-ла ындыг хевирлиг болган дээрзин бүзүредийн.

Делегейде бүгү-ле чүүлдер ниити эгелер болгаш ниити өскерлиишкиннер-биле долдунган. Удурланышкак чүүлдерниң чаңгыс аайлашкаан болгаш бот-боттарынга удур демиселдиң байдалында турарын кижилерниң чедир угаап шыдавайн үреп эгелээринден бүгү-ле хай-халаптар эгелээр. Делегейде бүгү-ле чүүлдер хүн бүрүде өскерлип турар. Бир чүүл өзүлдениң шыпшыын теп турда, өскези болунуң амыдыралын төндүрүп турар.

Света К.: Маңаа доктаап каалыңар. Моон-на билдине берген боор.

Корр.: Чүнүң дугайында?

Чойганмаа Х.: Амыдырал дең-лески эвес деп чүве аан. Ол бистиң бодап турарывыс ышкаш эвес боллур ийин: ында социал чөптүг эвес чорук болгаш кижилерни човуланга чедирип чорууур чүүлдер эвээш эвес.

Корр.: «Чүге ындыг боор, кайы хире өскерлиишкиннер болуп турарын көрүп тур ышкажыл силер. Эрге-чагыргада чаа угаап бодаашкынныг, демократчы үзел-соруктуг кижилер тыптып турар-дыр, ол бүгү эки талаже өскерилгелер эвес-тир бе? Кандыг-даа берге үеде идегелин өжүрерге кайын болур.

Чойганмаа Х.: Каш-ла борбак ирик картошка бүдүн шоодай кадык картошканы үреп каалтып болур. Силерниң чаа угаап бодаашкынныг кижилериңер эрги үзел-бодалдыг кижилерниң салдарынга алыспас деп магадылалды кым бээрил?

Мен көдээге, ажы-төлү хөй өг-бүлеге өстүм. Чажымдан ядыы-түреңгей байдалга өзүп келдим. Акыларымның, угбаларымның кедип каапканы идик-хеп кедип, хлеб, чигир көрген дээрден башка чүнү-даа ожаавaан мен. Ада-ием арага-дарыга хандыкшыл чок улус, уругларын бут кырынга тургузуп алыр дээш аажок кызарлар, ынчалза-даа бирээзи 72, өскези 106 рубль акша-биле ынча хөй аастарны канчаар өстүрерил? Каш борбак мал-маганныг-даа болзувусса, олар амыдыралывысты кайын чиигедир аар.

Корр.: Берге амыдырал кижини дадыктырар, туруштуг, амыдыралга ынак, чаңгыс кежиктиң үнезин ханы бодап билириниге өөредир болгу дег. Амыдыралдың ындыг школазын эрткен кижи чүге ылавыла мындыг, чигзиничиг орукту шилип алган сен?

Чойганмаа Х.: Мен бодумнуң мурнумда чүгле чаңгыс сорулганы салган мен—ёзулуг кижи болуп чурттаары. Ону чедип алыр дээш чүнүң-даа мурнунга доктаавас мен. Улустардан кескинди хлеб дилеп, кижилерге хыйырталып чурттаар хөңнүм чок.

Корр.: Ниитилелди буруудадыр сагыштыг ышкаш-тыр силер, уруглар. А боттарыңар ниитилелдиң кезик-чамдыы бис дээрзин уттупканыңар ол бе? Чок, күзээр, күзевезиңерзе-даа боттарыңарны ниитилелден аңгылап шыдавас силер. Оон бергедээшкиннерни, чедиишкиннерни дөмей-ле силерни база шонуп эртер. Аңаа хамаарылганарны дөмей-ле көргүзе бээр силер. Силерниң чугаалап турарыңарда, ылангыя сээңиңде, Чойганмаа, шын чүүлдер бар ышкаш. Ийе, бис берге үелерни көрүп эртип турар бис, ынчалза-даа аңаа сылдаглап алгаш, материалдыг ажык сүрүп, бойдустуң чаяап бергени эң-не чараш болгаш ыдыктыг чүүлдери — чалыы назын, чараш арын-шырай, аныяк мага-бот-биле төлежирге болур бе?

Марина С.: Чижээлээрге, мен чараш мен деп чүүлдү, эр кижилерге тааржыр, оларның болумнуң чаражым-биле элзедип шыдаптар мен деп чүвени кончуг эки билир мен. Ындыг төлээде ону ажыглаар апаар. Амыдыралдан шыдаар шаа-биле алыр херек, оон кадында чалыы назын база моңге эвес болгай. Мээң чугаам каржы, бужар-даа дыңналыры чадавас, канчаар хүлээп алыр силер, болунар билиңер.

Корр.: Бот-боттарыңарның аразында «профессиявыс» дээр чүүлүнерни канчаар ойзу адаар-дыр силер?

Света К.: А-а, канчаар-даа, чүү-даа дизе ажырбас. «Ынакшылдың даңгыналары», «Дүнеки тюльпан», «Ынакшылдың ховаганнары»...

Корр.: Ынакшыл дээрге нарын билиг-ле болгай. Ону чаңгыс талалай көрүп, чүгле мага-бот таалалы кылдыр биле бээрге болур бе? Ол дээрге сагыш-сеткил, мага-бот таалалындан аңгыда, энерел, чоргаарал, сагыш човаашкын катай хаара-дыр.

Света К.: Бисте ынакшылды долузу-биле үнелээр арга-даа, чай-даа чок. Биске ынакшыл дээрге-ле акша-дыр.

Корр.: Ындыг-дыр. Силер боттарыңарны амыдыралдың чедиммес чоруунуң продукциязы деп эгезинде элдээрти сөглединер. Чедиммес чорук аарыглар тывылдырар, аарыглар назы кыскаладыр, а эрте өлүм дээрге — улуг айыыл дээрзин билир силер бе? Бөже канчаар көөр-дүр силер? Шээр аарыглардан, СПИД-тен аарый бээриңден сезиңмес-тир силер бе?

Марина С.: Улуг аас этпес чоор. Ажыы-биле чугаалаарга, айыыл улуг, оон түңнелдери черле эки чүвеге чедирбезин аныяк-өскенге чугаалап каары артык эвес боор. Чүгле бир чүүлдү алырда өске чүүлдү бээр апаарын утпа...

...Олар часкы дээрниң алаа-биле хоорай төвүнче кылаштажып чоруй бардылар, а мен оларның-биле болган чугааны бажымда база катап эргилдир бодап артып калдым. Сеткилим хөлчок улуг хомудалга алыскан дег ыстай-дыр. Оларны кээргээр-даа мен, амыдырал чүге мындыг каржы чоор деп кылыым-даа хайныр. Ынчалза-даа кайы-даа таварылгада сеткил-сагыжымга оожургал келбеди. Сактырымга, часкы, аяс кудайны бир-ле билдинмес кара күш хөлегелей тыртыпкан ышкаш болду.

Дүнеки кудумчунуң сайтылгааннары хып турда, ынаар хөлчок-ла үзүт-ховаганнар дывыржыр боор ийин. Изиг шилге чалгыннарын хыралдыр чидиртип алгаш, черже аңдарлып бадарлар. Бо кыстарны ындыг ховаганнарга дөмейледим. Күзелдериниң талыгырынче ужуп үнмейн чыткаш, меге, хугбай чырыкче дывыржааш, чалыы, чараш чалгыннарын өрттедир чидиртип алганнары ол-дур. Угаан-сарыыл кирип орталаныр, солуу-сакпайын медерээр, чаа ужугуушкунга белеткенир, кемдээн чалгыннарын эмнеп алыр күш оларда бар ирги бе? Бар дээрзинге бүзүрексээрим-не хөлчок ийин.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Автордан: материалды номчуп доозупканыңар бо-дур, номчукчу. Ооң бүткени азы бүтпээни сээң шииткелинден хамааржыр. Бо чүүлдү номчуп танышканыңда, сеткилиңге кандыг бодалдар төрүттүнүп келгенин билип алыксап артывыс.

Аяк шайны аартап ора...

Чаа тывызыктар

Сыгылар чүстүг,
Чыдар коошпалыг.

Хемден эъттээр
Хензиг илбээм.

Ажыдыптар аксы бар,
Ажырыптар боску чок.

Удазын өзектиг,
Узун хөнү сынныг.

Азыг диштер хавырды,
Адыр-мыйыс шиштеди.

Тывызыкты Казарбай **ТҮЛҮШ** ыткан.

Сонуурган номчуңар

ХЕНДИРНИҢ АЖЫ

Делегейде билдингир, Дания чурттуг тоолчу чогаалчы Ганс Христиан Андерсенниң Оденс деп хоорайда шыгжаттынган чүүлдериниң аразында быжыктыр доңнап каан чоон хендир бар. Андерсен ол хендирни аян-чорукче үргүлчү ап чоруп турган.

Бир-ле катап, улуг отельдиң үстүкү каъдынга турда, өрт үнген. Хендирни ханага быжыглааш, ол туттунуп бадып келген. Ынчангаш Данияның база Норвегияның эрги отельдериниң үстүкү каъттарының соңгаларында хендир илбектээр быжыг демирлерни кадап каан. Отельдиң ээлери аңаа хендирлерни азып каар.

ЧАДА

Американ эмчилер Брент Петти база Дэвад Харрингтон мынчаар санап турарлар: неделя дургузунда кижиниң организми ийи муңдан эвээш эвес артык калорийлерни чыып алтар. Оларны чок кылыры негеттинер. 70 тепкиништиг чадаже үнерге 28 калорийни «чок кылыр». Артык калорийлерден адырлыр дизе, неделя дургузунда беш муң тепкиништи артап эртери чугула.

ШИИТКЕЛ

Үүрмек оор херек кылган дөрт аныяк оолду судья воскресенье санында таптыг-ла 15 шакта полиция участогунга кээп демдеглеттинип турарын хүлээндирген. Кижи бодаарга, аргажок-ла шииткел ышкаш сагындырар. Херек кырында ол шииткел оолдарны ундарадыпкан. Олар ам дыштаныр хүннүң футбол маргылдааларын көөр аргазы чок ышкажыл. Ол маргылдаалар таптыг-ла 15.30 шакта эгелээр болгай. Ол шииткелди үрээр болза, кара-бажың оларны манап турар.

ЭЛДЕПТИГ-ЛЕ

«Нэтил инпуайреф» деп америк солун кайгамчык таварылга дугайын дыңнаткан. Эрткен чылын август 12-де Калифорнияда Вентура хоорайның чурттакчызының өг-бүлезинге ийи ийис оол төрүттүнген. Ында кижи кайгаар чүү деп: ийистер барык хүннүң-даа төрүттүнүп-ле турарлар.

Херектиң ужуру болза мындыг-дыр. Бо ийистер дээрге ол-ла өг-бүледе үшкү салгалдың ийистери болуп турар. Ол-ла хүнде, ол-ла өг-бүлеге үш удаа оол ийистер төрүттүнген.

Уругларыңарга номчуп бериңер

УУЧАК

—Бичии хырның тотту бе,
Бижиргексеп турба.
Бопууң кеттин, уучак,
Болзун, болзун, кылашта.

Бөөп-бөөп, уучак,
Бөмбүүн эккел, уучак.
Бас-ла, бас-ла, уучак
Барып ушпа, чассыг оглум.

Уучак, уучак, эреспей,
Уламчылап кылашта.
Ушпа-ушпа, уучак.
Улус көрзүн, уучак.

«Уучакты» уттупкаш,
Ужа-тура базыпкан.
— Охай, охай, чассыгбай
Оруун ажык, кылашта.

Моңгуш **ЮНДЕШ-ООЛ.**

ӨСКЕ ОГЛУ

Ат-сураглыг аттажым — Николай Өскеевич **ӨЛЗЕЙ-ООЛГА**

Ачаң адын — «Өске» деп каан...
Атта чүү деп? Кым-даа болгай!
Эки атка
Энгиме дег бедий бербес,
Багай аттан
Маадыр боору дулап калбас.
Оккур, ырыжы Шыңдазын хем —
Угба тырта, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы —
Улус тырта, Кызыл чоктаан:
Арны аштып, үнү хөнүп,
Адыр-сураа алгып келген —
Дыңгылдайлааш, дембилдейлээн
Тыва чонуң оглу болган!
Ооң үнү —
Москваның
ханазынга
чаңгыланган,
Ооң үнү —
Моол черниң
делгемнерин таалаткан.
«Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла Тайга»—
Соңгу чүктүң ивижизин
Сорук кирип, харандырган.
«Тыва кысты» алтай оолак
Дыңнап-дыңнап, ындынналган...
Он-он аңгы хуулуп тургаш,
Ойнаарын кым санап чедер.
Шыңдазын хем —
Улуг-Хемче
кыңгырадып кире берген,
Шыдаар чүвең —
Уран эр боор,
эвилелче үне берген.
Чүгле бистиң Тыва туржук,
Чүктер санай «өскелетпээн»—
Чоннуң оглу
Чеден харны ажыр баскаш,
Чоргаарал боол,
Сергек, чалыы хевээр арткан!

Өлчей-оол **МОНГУШ.**

КАЙГАМЧЫКТЫГ ГОША

Андрей **САЛОМАТОВ**

Фантазиялыг чечен чугаа

Кайгамчыктыг Гоша — ол кым-даа эвес, анаа-ла бөдүүн бажың рободудур, ол баштак, оюн-тоглаага аажок сундулуг тенекпей-дир ийин: Кижилер биле роботтарның аразында харылзаазының дугайында хөй-хөй фантастарның бижип турарындан алгаш көөрге, кижилер бөлүк-бөлүү-биле электроннуг машиналарны дорамчылап турарын көргүскен болур. А. Саломатовтуң чечен чугаазында кижиниң бодавааны бөдүүн бодал бар. Роботтар аажок сайзыраңгай болгаш кижизиг бүдүштүг боор, сонуурганчыг шынарларлыг, харын-даа эвилең-ээлдек болгаш чаптанчыг болур.

Гоша — бистиң бажынывыс роботу. Чогум ону АР-034, азы 034 хевириниң амыдырал роботу дээр. Ындыг-даа болза, бис ону кажан кезээде Гоша дээривисти сактыр-дыр мен.

Ачам Гошаны брактаттынган робот дээр. Үргүлчү ону чаа хевирниң-биле солуур мен деп кыжаныр, ынчалза-даа ону ол ынчанмас. Чүге дизе Гоша—белек-тир. Ачамга ооң өңнүү Черден дашкаар дешпилгелиг садыг харылзааларының ажылдакчызы белекке берген. Гоша ачамга ооң чоок эжин сагындырар чадавас. Мен база аңаа хөлчок ынак мен. Кымда-даа четпес талалар бар болбазыкпе. Гошаның четпестери дээрге шупту кижизиг. Чыдыргаазүттерин демир салаалары-биле чушкуур чаңчылдыг. Подвал кирер, сери кыры үнер. Ооң дыңнаар хана-карактарын үргүлчү-ле довурак-доозун, ээремчигей дузактары хөме алы берген боор.

Бир эвес ачам бажыңга турган болза, Гошага берге-ле. Ол ону чүү-даа деп бодавас, авамны мынча дээр:

— Бо азазыг ойнааракты шкафче суп каавыт, чоп мында тенектенип турары ол?

Гоша хорадаза-даа, өрээлдиң дал-дал ортузунга доктаай бергеш, оожуму кончуг: «Чүнүң дугайында, Павел Петрович?» — деп айтырар. Ачам аңаа «Сен ам дораан кыжыраарың соксатпас болзуңза, сени «электрилиг» ээт тыртар машина кылдыр эде кылып каар мен» дээр.

Кыжаныгдан корткаш, Гоша кыжыраарын соксадып, ачамны аяар «кулданыкчы» депкеш, мээң өрээлимге кээп, ынаар азыгга олуруп алыр. Ооң соонда дыка үр мээң-биле ойнавас. Бажың манипуляторга үстүрүп алгаш химиренир:

— Силерниниңден дөмей-ле чоруй баар мен. Боттарыңар аъш-чем сатпас, машина чугбас хирезиңерде. Ынчан канчаар ырлажыр эвес силер.

Чамдыкта Гоша хүнзедир, харын-даа ийи суг хонукта чиде бээр. Кажан чедип келгеш, бодунуң ужуралдарын хөөрей бээрге, ачам безин туттунуп шыдавайн каттырып орар чүве. Ол солун таварылгалар чугаалаарынга дыка сундулуг. Ынчан мен бичии турумда, кежээлерде тоолдар ыдып бээр. Тоолдарны билир-даа болза, оларны аажок будаар. Буратинонуң аян-чоруундан эгелээш, дээрги Помидор болгаш Карабас Барабасты Чиполлинонуң тиилеп алганы-биле суг төндүрер. Бир катап өлүм чок Кащей Кызыл бөртчүгеш болуп алгаш, аргага бөрүнү сывыртап туруп бээр. Чоокта чаа Илья Муромецтиң кажан-даа Америкага чорбааның, хат дээрбези-биле демисешпээнин база оон билип алдым. Ол дугайында ол тоолдарда биживээн.

Бир катап база-ла ачамга хорадааш, Гоша бүдүн үш хүн дургузунда чиде берген. Бистиң бажынывыстың подвалынга ол кожаларывыстың роботтарынга бүдүн планетаны ядролуг дайындан канчаар камгалап алганын хөөреп олур. Ооң чугаазы шак-ла мындыг:

— Ам канчаар боор. Президентиниң уруун оорлаптар деп болап алдым. А уруг дээрге дыка чараш. Фотоэлементилери көк-көк. Манипуляторлары чиңге, чымчак шланг. Чараштарның-даа чаражы болбазыкпе. Президентиге, ийе, уругнуң адазынга чеде бергеш: «Сээң урууңну алгаш, шөө-бөрүге бызаалар сывыртатпазы-биле каап берейн» — дээримге, ол мени: «Мен сенден самовар хоолайы кылдырып, ээриниллер кылып каар кылдыр дужааптар мен» — дээрге, мен: — «Шыдавас сен. Менде күчүлүг Бластер Шмастер бар. Ордунну огурец кескени дег, хээндектеп каар мен» — дидим. Ол: «Хирлиг хайындырыкчы, мээң урууумну чок кылып каар болзуңза, бластер чокка-ла сывырындак демир кылып каар мен»—деп кыжанырга: «Сен, президент, кортпа, сээң уруун бүдүн-бүрүн. Бүгү ээриниллери-биле катап эгидип берейн, а сен бомбаны менээ бер. Мен бодумнуң черимче чана бээйн. Оон башка ээлерим ажылындан дораан келир чыгаан, а мээн картошкам безин аштаттынмаан» — дидим.

— Оон канчалды, ап берди бе? — деп, кожавыстың роботу айтыра-дыр.

— Ам чүү боор, ап берген. Черже ээп кел чыда, бир метеоритке баглап кагдым. Ол сылдыстар системазынче ужуп чорупкан. Ында кандыг-даа амыдырал чок. Бомбаның айыылы ынчаар чайлаттынган болдур/ийин — деп, Гоша чугаазын төндүрүптери билек, чаштып турган черимден үнүп кээп:

— Гоша, бис сени үш хүн дургузунда дилеп тур бис. Чаңаалы, че — дидим.

Авам, ачам Гошаның читкениниң соонда, дыка-ла үр олче чүнү-даа ыттавайн, ажыл безин шоолуг кылдырбайн турду. Ол бажынга чоргаары кончуг бастырып:

— Чаа шүнчүктер салып бербес хирезинде, кыйыраан даштыг дээш кижи аттынар — деп хыйлангылаар.

Авам чамдыкта агартынып, ону оожуктуруп эгелээр:

— Гошенька, бис эрткен чылын чаа шүнчүктер салып бердивис. Сен домкрат-биле ажылдап турар эвес сен. Үзеттинип ап көрем...

— «Үзеттинип ал». Неделя бурунгаар үзеттинип алдым— деп, ол чугааланыр. Чоорту Гошаның дезнишкинин уттуп, катап база авам, ачам сагындырыг берип эгелээн. Ачам ону харын-даа хораданчыг сөстер-биле ажындырып каапкан. Гоша шуут чиде берген. Подвалдар, серилер кырын дыка үр дилеп, металл кылыр черден база сурагладывыс. Харын-даа металл ээлдирикчилери Гошаны ээлдирип, омааштар болгаш удазыннар кылып каапкан боор деп бодадывыс. Районда бүгү роботтардан Гошаны айтырып, солунга чарлал-даа кылдым. Ооң сураа безин чок. Бир удаа автономнуг чемгерикчилиг ойнаар роботту алырын сүмелээн. Анаа хөңнүм чок болган.

Гоша дээш авам, ачам, мен аажок сагыш човап турдувус. Бир хүн ачам ажыбиле:

— Чаа роботту ап-даа аарга, сөс билбес мугулай болур. Гоша ёзулуг эр боддур ийин— деп чугааланы-дыр.

Ай эрткен. Бистер Гошаны тып алырынга бүзүревейн барган бис. Ачам чаа хевирниң рободун чагыдып каан. Ону көөр дээш чордувус-даа. Улуг-хүнде эртенги чемни чиири-биле олуруп турувуста, ачамның ынчангы өңнүү Михаил Иванович, ооң соондан Гоша кирип келди. Михаил Иванович мендилешкеш, аъш-чемниң амданныг боорун кузээш:

— Силерниң бе? — деп айтырды.

— Бистиң, бистиң — деп алгырыпкаш, Гошаның кырынче шурай бердим. Авам столдан туруп чыда:

— Ийе, бистиң-дир — деп чугааланырга, ачам хүлүмзүрээш, — бистиң болбайн, кымнарыны болур ийик — деп харылады. Столга шупту олурупканывыста, катап Гоша бистиң кичээнгейивисти хаара туда берген.

Ол бодунуң хөрээнде базыткыышты долгап, катап база биске чедип келгениниң өөрүшкүзүн илередип турган ышкаш менээ сагындырган.

— Чүге ону чааскаандырзын чорудупкан силер? — дигеш, ачамның өңнүү Гошаның төөгүзүн чугаалады:

— Корабльче канчап кирип келгенин, кайа чаштына бергенин боду чугаалап бээр ыйнаан. Ынчан бодун дыка бужартаткан болгай. Сылдыстарда Дева деп бичии планета бар, планета-даа эвес, а хуулгаазын чечектелген сад чүве. Ынчангаш биске ногаалар болгаш чимистер үрезини-биле хандырарын ол планетаның удуртукчу чазаанга дааскан. Бо силерниң Гошаңар бистиң чугаавысты дыңнап турган болгаш дузалаарын бодаан чадавас. Херим иштинге чугаалажып, бүгү чүүлдү дугуржуп алганывыста, хенертен бо кулугур бластерин бажының кырынга чайып: «Кым мында Падишах хааны? Үрезиннерни доскаарже уруңар!» деп алгырып чорупкан ор. Харын-даа оон чугаалажыр херексели чок болган. Аборигеннер чүнү-даа билбээн. Билдинген турган болза, планеталар аразынга эпчок чүүл база туруп кээп болур турган. Дораан-на мону алгаш өжүрүп каан мен. Ол олчаан Черге келгижеге чедир корабльга чыткан.

Бо болуушкун соонда Гоша, шынап-ла, дыка чоргаар апарган. Ам мээң өрээлимге он хире роботтар чыглып кээр. Ол өске планетаның хаанын экзотиктиг фрукт «тубус» үрезиннерин садар керээге канчап ат салдырыпканының дугайын:

— Тубус—ол чүү-даа эвес-тир, ону көргеш, чараам суу безин сайырай бергенинден манипуляторларымны чылгай кааптар мен. Ооң картын титандан кылган, а иштинде М. М. Т-01215 маркалыг машинаның арыг үзү бар— деп, Гоша хөөрээрге, өскелери аажок таалал-биле дыңнаар.

А ачам катап база Гошага чаңчыгар ужурлуг. Бир эвес ол аңаа шуут-ла чаңчыга бээр болза, та чүү болур ыйнаан.

Орузундан Вячеслав **МОНГУШ** очулдурган.

Оларны утпаан бис

Партизан Вера Порошкеваның авазынга чагаазы

Комсомолчу Вера Калинин обласка партизан отрядынга дораан-на кирип алган. Октябрьның чажызы, амыдыралдың нарын, бергезин бичиизинден көрген, ачазы чок өскен. Партизан отрядынга хайгыылчылап, эрес-дидим тулчуп эгелээн. Немец комендатураже-даа кире берген. Дидим кысты өскерликчи сөглеп берипкен. Эрни, шаажы, хилинчектээшкин эгелээн.

1941 чылдың ноябрь 29.
«Даарта мени өлүрүп каар боорлар, авай.

Сен 50 чыл чурттаан сен, а мен — чүгле 24. Чурттаксаар-дыр мен. Дыка-ла эвээшти кылдым! Кижи көөр хөөн чок фашистерни чылча шаап, чурттаксаар-дыр мен. Олар мени бастып, дорамчыладылар, ынчалзажок чүнү-даа сөглевейдим. Мен демей-ле билип тур мен: мээң өөрүм өжээнни негеп алырлар.

Ыглава, кужур авай. Бүгү-ле чүвени тиилелгеге бараалгаткаш, бажым салып турарымны билип тур мен. Чон дээш өлүрү коргунчуг эвес-тир.

Бистиң тиилелгевис ырак эвес!

Шуптуңарны ошкадым. Сени база, эргим авай.
Сээң кызың Вера».

«Өлген маадырлар чугаалап турлар» деп номдан.

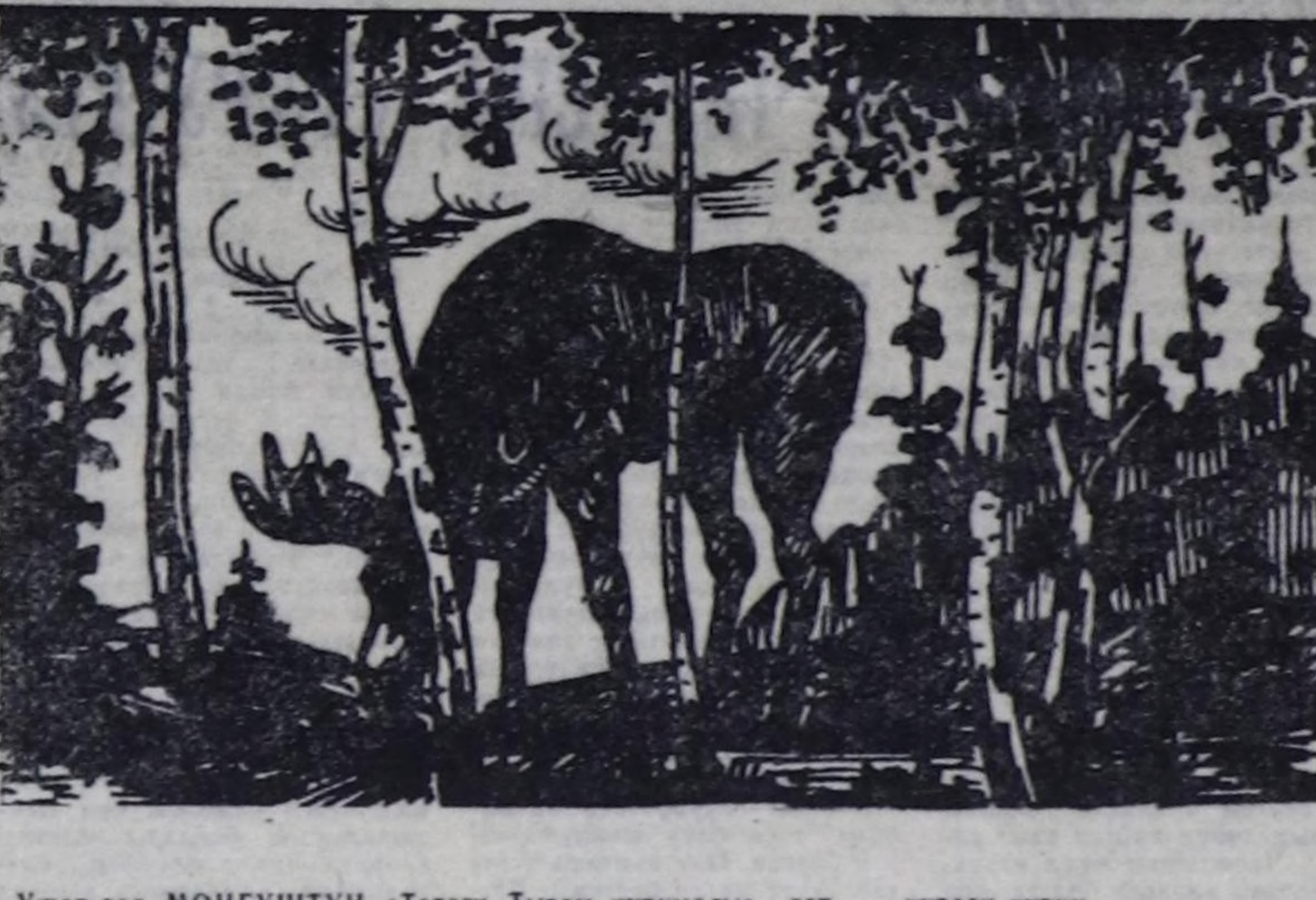

Ужар-оол **МОНГУШТУҢ** «Төрээн Тывам чурумалы» деп чураан чуруу.

Болган таварылга

БАШ ААРЫЫНЫҢ ЭМИ

Бир-ле күзүн Тывадан көдээ ажыл-агый мурнакчылары Ленинградче экскурсиялап чоруткан. Оларның аразынга Мөңгүн-Тайгадан, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен үш хоочун малчын чораан. Узун орукка чоруп чорааш, бир-ле дугаар таныжып, сеткил хандыр хөөрешкеннер. Олар Тывадан дашкаар хамаанчок, төрээн булуңундан үнүп көрбээннер, назынының хөй кезиин малдан халбактаныр эрттиргеннер. Кара тыва чугаа-биле чугаалажыр, орус таары пат. Ынчангаш оларның салым-хуузу барык-ла дөмей болгаш, бот-боттарынга таарышкан.

Узун орукка чарылбас өңнүктер болу берген. Чемпенирде-даа, арыгланып чиигеп алыр дээнде-даа кады-ла шууштур базыптарлар. Черле шөйген ийи чиңге демирлер кырында кожуп каан узун бажыңнар ышкаш демир-орукка бир дугаар олургаш, дүн-хүн чок караңнадып чорааннар. Уйгу келзе, чыдып алыр оруң-дөжек-даа белен, аштаза, халдып оргаш-ла чемненип алыр чер-даа бар. Бичии соңга шилин өттүр көөрге, хову-шөл, арга-ыяш, даг-даш караңайнып эртип-ле турар. Удуртукчузу аныяк эр чүс ажыг кижизин онзалап, эргип көрүп каап чоруур. Демир-орук караңнадып орда, савага куткан суук чем бичии-даа ыйлыш дивес. Хоочуннар кожуп каан узун бажыңны магадап чорааш, төнчү чок ышкаш халазданчыг херии орукка янзы-бүрү солуп, хөктүг чүүлдер чугаалажып чорааннар.

— Тывага машина-балгат чаа тыптып кээп турар үеде ооң дааш-диңмидинден болгаш «дүүт-дүүт» дээр кыпсыкчыг ыдындан мал-маганнаа коргар хояр. бага» аът-хөл-даа үзе-чаза соп ыңай боор. А амгы шагда олар дүш чок, харын мырыңай барып сонуургаан дег машинаны чыттап туруп-туруп, хөлегезинге девээлеп чыдып алыр.

— Шагда машина-балгат бистиң черге база-ла чаа көстүп келген үеде, оон кырынга улус сыңмарлаштыр олуруп алыр чүве болгай. Суурдан район төвүнче чүък машиназының кырынга тырый олурупкан, хөглүг-омак халдып ор бис. Орукка узун, мөге-шыырак дурт-сынныг кырган ашак кылаштап бар чыдыр. Соондан келгеш, чолаачы машиназын тургузупкаш, олуруп алырын диледи. Бирээзи дүш чок: «Чок, чок оглум, далажып чор мен» — дээш, оргазынга холдарын чүктенипкеш, оруун уламчылап базып чорупту. Оон дораан-на довурак-доозун аразында хөөкүйнүң барааны көзүлбейн барды. Аравыска тенек оолдар: «Кылаштаары машинадан дүрген болганы ол-дур аа» дээш са-ла шоодуп, чир-шоң дүжүп чорду.

Үшкү ашак «мен чоонган мен» дээн ышкаш база бирээзин чугаалаан:

— Шагда бир-ле катап Тожудан самолётка ийи ээзирик ашак олурупкан чүве-дир. Самолёт силгинирге, ашактарның ээзирни дам барып чораан. Богда, сүлде, улус эскербээнде эжи карманнарын уженген соонда, садыгдан арага садып эккээйн дээш бүдүү чылбыртып үне бергеш, сураг барган... Самолёт чогуур черге кээп хонуптарга, улус: «Эжиң кайыл?»—деп айтырган. «Дем-не арага садып эккээр дээш үнген кижи»—деп дүш чок харылаан...

Топтап дыңнап орган ийи эжи улуг тынгаш, «ээрээзин улус бажынында деп бодааннар-дыр, араганың ужундан амы-тынындан ынчаар чарылган-дыр хөөкүй» дишкеннер.

Каш хондур-хүнзедир хөөрежип келгеш, Москва таварааш, Ленинградка чеде бергенин орта-ла эскербээннер. Революцияның кавайы чараш, чаагай хоорайның төөгүлүг черлерин кезип көрүп эгелээннер. Ашактар, шынап-ла, көрбээн чүвезин көрүп могаар-шылаарын безин уттупканнар.

Ынчалза-даа аал-оран, ажы-төл, алган кадай, аалаанчылээн мал-маган сагышка кирип турар апарган. Хоорай ышкам, дыкпыш, чыттыг-бустут болган. Сөөлүнде-сөөлүнде ашактарның харын эъди изиир, бажы аарыыр, карак шокараңнаар.

Чүү боор, үш кырган аарыгның чылдагаанын дилеп эгелээннер. Агаар-бойдуста бе, аъшта-чемде бе? Эътти-даа, амданныг өске-даа янзы-бүрү чемиг чип, аштавайн, суксавайн чорууруң олар миннип чугаалашканнар. Ам чүдел? Аңаа бир-ле баажызы чок тывызык-ла! Элдеп! Удуртуп-баштап чоруур өде-чара чаңныг аныяк оолга чугаалаарга, мырыңай хаайга какпас: «Арагалап алдыңар ыйнаан, ам баш «эмнээр» чүвени кайыын тывар мен, ишпезиннерзе, ол-ла, аарыыры чиде бээр» дээш бурт-сарт ыңай болган. Экизи көрген, бир-ле херээжен кижиге чугаалаарга, харын, эмчи чалап эккелген. Элээн үр шинчээн соонда, баш аарыының эмин берип кааш чоруй барган. Ону каш хонук ижерге-даа баш аарыы эттинмес. Ашактар ам-на чүвениң ужуруң билип кааннар. Ижип, чип чоруур аъш-чемин онзалааннар. Карак-ла бо, ижип өөренгениң сүттүг сарыг шайы чок боор-тур. Аалдан үнгеш-ле сүттүг сарыг шайның бараанын безин көрүп көрбээннер. Кады чораан тыва эш-өөрүнүң ачызы-биле, кайыын-на ийик, сүттүг сарыг шайны тып, хайындырып эккеп бээрге, олар дер-бузун төгүлдүр аартааннар. Богда, сүлде, эртенинде туруп кээрге, баш аарыы читкен. Баш аарыының чылдагааны арага эвес, сүттүг сарыг шайны ишпейн чорааны болган ышкажыл. Эми ол болган-дыр, кижиниң бичиизинден ижип, чип чаңчыккан ажы-чеми-даа ол хире үнелиг-дир!

Кечил-оол **ЭКЕР-ООЛ.**

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ИЮНЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүүү. 10.20 «Партнер» Коммерция медээчизи. 10.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайынның узун оруктары». Үш серияльг уран-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 13.05 Равель. Концерт. 13.35 «Киноафиша». 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.35 Политиктиг чугаалар. 16.05 Мультфильм. 16.30 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Арыг фиалкалары». 17.15 Америк кинолардан үзүндүлер. 18.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 18.50 «Дүрген эвес час». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.15 «Владимир Пресняковтуң шоузу». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Беляев. Ырылар чыындызы. 8.40 «Владивосток, 1918 чыл». Уран-чечен фильм. 9.55 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.05 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.05 Телепрограмма «Өг-бүле». 12.05 Дешпилге. Информация. Реклама. 12.35 Эвилеңдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Фермерлер». Барымдаалыг фильм. 12.55 Теннис. Францияда дамчыдылга. 13.55 Коллаж. 14.00 Видеоканал «Совет Россия». 16.30 «Пи» демдек адаа-биле. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Пи» демдек адаа-биле. 19.00 Информастыг программа. Чассарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 23.15 Киноконцерт. «Романстың таалаңчызы». 00.05 — 02.55 «Трюфельдерниң аңнаары» Уран-чечен фильм «Полиция телефону 110» деп бөлүктен (ГДР).

Районнар арасының «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң шаңналы дээш 128 мөгениң хүрежин 1990 чылдың июнь 16-да эрттирерин чарлап тур. Хүрешке республиканың кайы-даа районундан мөгелерниң кээп киржири хостуг.

Хүреш Кызыл-Мажалыкта культураның болгаш дыштаныышканың паркынга 14.00 шакта эгелээр.

Район Советиниң күүскомунуң даргазының бирги оралакчызынга ажылдаарын күзээн кижилерниң конкурузун улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң күүскому чарлап тур. Күүском даргазының бирги оралакчызының айда шалыны 450 рубль (район коэффициентизи болгаш немелделер чокка).

Күүском даргазының бирги оралакчызы үлетпүр, тудуг, транспорт айтырыглары ол ышкаш районнуң улус өөредилге, кадык камгалал албан черлериниң, административтиг органнарның ажылынга деткиниче көргүзер хүлээлгелиг.

Ук албан-дужаалга ажылдаар күзелдиг кижилер дээди эртемниг, харын инженер-техниктиг, экономиктиг дээди эртемниг болза, улам эки. Удуртукчу ажыл стажы беш чылдан эвээш эвес болур. **Билдириишкинни райкүүском чанында комиссияга 1990 чылдың июнь 15-ке чедир киирер.**

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Под принуждением» (Франция) 9.10, 13.00, 15.10, 19.40, «Дерево, распустившее почки осенью» (МАР) 17.20 шактарда.

Видеозал: «Проводник» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 17 киносборник 9.30, «Дай лапу, Друг!» 10.50, «Хроника сатаны—младшего» 12.20, «Авария»— дочь мента» 14.50, 16.50, 20.50, «Атлантик-сити» 18.50 шактарда.

Видеозал: «Конвой» 12.00, 16.30, «Материнская любовь» 14.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родные берега» 14.00, 18.00, «Пришелец» 16.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Канрынская девушка и пхеньянский парень» 10.00, 11.40, 18.00, «Просто Америка» 13.20, 15.40, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Встреча» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
ңмазы
Тиражы 28000 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыңы № 1.
Чагыг № 426.
ТС—00666.